

AZ ERDÉLYI FEJEDELEM JOGKÖRE

1571—1690

IRTA

DR. BIRÓ VENCEL



KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSZÁRTOJA
1912

ELŐSZÓ.

Ezen értekezés célja, hogy az erdélyi fejedelem jogait feltüntesse. Nem tekinti tehát a fejedelemség megalakulása korát, mely Erdély történetében átmeneti idő, uralkodója, János Zsigmond Magyarország választott királya címet viseli, az egykoruak II. Jánosnak is emlegetik. Ezen korra vonatkozólag a fejedelem jogait különben is ismerjük Szilárd Katicának Az erdélyi fejedelem jogköre 1556-1571. c. értekezéséből. A jelen értekezés annyiban tekint vissza a megalakulás korára, amennyire itt-ott szükség van rá. Amennyiben jogok feltüntetéséről van szó, legtöbb anyagot az országgyűlési végzések nyújtanak. Emellett a Székely Oklevéltár, a Tört. Tár, a Magyar Tört. Tár, Bornemisza Anna gazdasági naplói s egyéb megjelölt források is sok értékes adatot tartalmaznak. Az Erd. Orsz. Emlékekből egyes írók merítettek adatokat, (Kopp Tibor: Erdély művelődése I. és II. Rákóczy György korában; Stimákovits László: Erdély művelődése Bethlen Gábor korában; Tarczali Zombory Ida: Erdély pénz- és hadügyei Barcsay Ákos, Kemény János és Apafy Mihály fejedelmek idejében), de ezen értekezések szerzői más célzattal írván műveiket, az itt felhasznált adatokra vagy nem voltak tekintettel, vagy nem hozták kapcsolatba a fejedelem jogkörével. Hogy a jelen értekezésnek e munkákkal semmi közösége sincs s hogy nem mondja el mégegyszer ugyanazt, *azt az összehasonlító azonnal észreveszi.* Emellett a fejedelemség egyes koraiba, vagy egyes ügyekre vonatkozó adatokat senki se használta. A jelen értekezés bevezető része, a fejedelem törvényhozói, külügyi, pénzügyi jogaira vonatkozó részek önállóak, a fejedelem hadügyi s igazságszolgáltatási jogaira vonatkozólag meg az értekezés elsősorban olyan adatokat használ s ott talál legtöbb anyagot, melyek az említett értekezések idején kívül esnek.

I.

Az államhatalom megosztása. A fejedelmválasztás, mint a joggyakorlás alapja. A fejedelemségről alkotott nézetek, a választás szabadsága s a fejedelem tekintélye, mint a joggyakorlás módosítói.

Az erdélyiek a fejedelemség korában szerették államukat respublikának nevezni. A nálok is leginkább divatos regnum szó mellett a respublika helyel-közzel való használatával Erdély államformájáról alkotott nézetöknek akartak kifejezést adni. A regnum ugyanis olyan államot is jelenthet, melyben az uralkodó hatalma korlátlanabb, a respublika, mint egyeduralom jelölése, szabad, alkotmányos államot jelöl. Az erdélyiek pedig a respublika szót következetesen olyan értelemben használták, hogy vele olyan szabad s alkotmányos államot jelöltek, hol az államhatalom súlya az alattvalók kezében van.

Történeti fejlődés szempontjából állításuk könnyen érthető. Az államhatalom megállapítása ugyanis az országgyűlés munkája, saját alkotásuk tehát, a fejedelemség korának lassan-lassan létrejövő műve. Szemök előtt alakul meg Erdély alkotmánya, amelynek létrehozója az országgyűlés lévén, az a nézet szilárdult meg, hogy sorsuknak önálló intézői. Így alkotja meg az országgyűlés a fejedelem jogkörét, amivel egyttal az alattvalók jogai is megállapodást nyernek. Továbbá a fejedelemség aránylag rövid ideje az államhatom birtoklását állandóan módosítja, a sok uralkodó különböző jelleme, felfogása, politikai törekvése, Erdély változó állapota, mind alkotmány változással jár. A mennyiben meg e változások az országgyűlések tárgyai voltak, úgy hitték az erdélyiek,

hogy a hatalom első sorban az ő kezökben van. Amint Fráter György jogköréből ők alkották meg a fejedelem jogkörét, ezt az egész fejedelemség kora alatt változtatják is, annyira szorítják meg választási feltételekkel, amennyire jónak látják. Amennyire fogy az uralkodó hatalma, annyira nő az alattvalóké. A felségjogok tehát nem megállapodott jogok, elvesznek belőle, hozzáadnak.

Az erdélyiek azonban a reszpublika szó ilyen értelmű használatakor több körülménnyel nem számoltak, melyek az uralkodó nagy hatalma mellett szólnak. Így nem számoltak azzal, hogy a jog olyan természetű, hogy terjedelme függ attól is, mennyit magyaráznak bele. Ugyanazon jogkörrel más-más uralkodó uralkodása más-más színben tűnik fel, ugyanazon hatalom birtokában más-más uralkodó egészen más állapotokat teremt. Tehát a fejedelem jogkörének írásba való foglalása még nem mutatja meg tisztán annak hatáskörét is, az uralkodó egyénisége is sokat tehet. Ennek megfigyelése különösen fontos Erdélyben, hol az uralkodók választása is zavarokkal jár, nem mindegyik érzi magát egyformán lekötelezettnek a nemzettel szemben, külbeavatkozások is erősítik, vagy gyengítik állásukat, ami hatalmuk gyakorlását is módosítja. A kicsiny szeglet föld, mint az erdélyiek országukat állandóan emlegetik, a török birodalom s a magyar király országa közé ékelve, nehezen őrizte meg különállását. Azok az uralkodók, akik annak megvédésében erősek voltak, hatalmukat is határozottabban érvényesíthették. Ugyanazon törvények mellett jólét és szegénység, pártatlanság s az igazságszolgáltatásba való erőszakos beavatkozás, vallásbéke s vallási zavargás, rendezett hadi állapot s erőtlenség láthatók. Bár a történelmet talán mégis inkább a tömegek mozgatják, mint egyes emberek, de Erdély sorsa első sorban uralkodói egyéniségétől függ. Ezenkívül az országgyűlési javaslatok is a fejedelem munkái, ebben egyik-másik meglepő éleslátást tüntet fel. Az uralkodó e javaslatokban olyan hatalmat tart kezében, mely a tanácskozások menetén vezető szerepet

biztosít neki, megjelöli az alattvalók eszmecseréjének irányát, szóval az ügyek intézésébe lényegesen befoly. Ha mindezekhez hozzávesszük még az erdélyieknek azt a meghódolását, szinte alázatos viselkedését, mely az egész koron keresztül az országgyűlési határozatokból is kitűnik, a belmozgalmakból, a fejedelmek külpolitikájának sokszor kelletlen, de mégis végrehajtott támogatásából is nyilvánvaló, világos lesz, hogy a *respublica* elnevezés nehézségekbe ütközik. A fejedelmek egyénisége sok változásnak, politikai mozgalomnak magyarázatát adja, melyek tisztán az ő politikai magatartásuk eredményei. Bár jogaik megállapítását az országgyűléstől nyerték, bár hatáskörük változtatása is az ország műve, bár sok tekintetben az országgyűlés vezető szerepet játszik, de Erdély belügyi fejlődésének figyelemmel kísérése arra a meggyőződésre vezeti a kutatót, hogy az állam fejlődésének irányát az uralkodók szabták meg. Erdély szerencsés körülmények között volt annyiban, hogy a választásoknál családnak nem lévén lekötvé, az arravalóságot is figyelembe vehette, innét van, hogy fejedelmeik személyes jó tulajdonságai többször szembeszökőek. Az ilyen uralkodók a fejedelmi jogok gyakorlását is jobban kihasználván, a jogokba is több tartalmat öntvén, az állam fejlődését is előbbre vitték.

Az erdélyi fejedelmek jogkörének feltüntetése bizonyos körülmények szemmel tartását teszi szükségessé, melyek nélkül a fejedelmi hatáskör időnkint feltűnő változásai érthetetlenek lennének. Ilyen körülmények az erdélyieknek a fejedelemségről, annak hivatásáról alkotott véleménye, kíváncsága, a választás szabadságának kérdése s a fejedelem tekintélye.

A fejedelemségről az a nézetök, hogy a fejedelemség fennállása szükséglet, a birodalmak fejedelmek nélkül nem lehetnek, kiknek feladata, hogy *alattvalóikat ne csak a külső ellenségtől megvédjék, hanem benn az országban is a béke létrehozói legyenek.* A küllellenségtől való megvédés és a belbéke biztosítása tehát az uralkodó hivatása, ki hogy e feladatnak megfelelhessen, kell, hogy *jogokkal* is bírjon. Ez magyarázza

meg már Fráter György széles hatáskörét. Erdély eleinte nem örült, hogy János Zsigmond Erdélyt tette birodalma középpontjává, régi időre visszanyúló külön jogait féltette. Innét van, hogy legelső alkotmánya az uralkodónak alig enged valamit, minden jogot Fráterre ruház. Fráter az uralkodóval szemben úgy tűnik fel, mint a nemzeti jogok főképviseelője, lassan-lassan aztán az ő hatásköréből születik meg a fejedelmi hatáskör. Az 1542-iki alkotmány értelmében kezében van a pénzügy, a küldiplomacia, a hadügy vezetése. Országgyűléseket hívhat össze s azt vezetheti, mint főbíró felebbezési forum, csak jószág s fejvesztéssel járó dolgok tartoznak a királyné elé. Tanács van mellette s ebből, nem pedig a királyné mellé rendelt tanácsból fejlődik a fejedelmi tanács.¹ Lényegében ezen jogok összességéből áll az erdélyi fejedelem jogköre, tehát Erdélynek a fejedelemséghez fűződő kíváncsága már Fráter jogainak megállapításánál is felismerhető. Továbbá a fejedelemnek, hogy a beléje helyezett bizalomnak megfelelhessen, jogain kívül *arravalónak* is kell lennie. Az ilyen uralkodó választása nem könnyű dolog, kiszemelésében magasabb erőt kerestek, ami rávezet az *Isten kegyelméből való* uralkodás gondolatára, amelynek az erdélyiek mindvégig hívei voltak. Ezen felfogás viszont megint az uralkodó tekintélyét növeli. Többször hangsúlyozták, hogy a választásban fő az Isten akarata, ehhez járul sok jó ember egyező véleménye.² Még így is történhetik ugyan tévedés, de az ilyen nem Isten tetszéséből lett fejedelem. Bethlen Gábor beiktatásakor az ünnepi szónok kifejtette, hogy semmi se lehet áldott és szerencsés, ami az Úr Istennek tetszéséből és áldásából nem lett, mert bizonyos, hogy nélküle semmi sem lehet; de abban különbség van, hogy jó s kedves akaratjából enged-e valamit, vagy kedvetlenül. Hogy az ember

¹ Erdély 1542-beli alkotmányát I. Szilágyi Sándortól: Az erdélyi alkotmány megalakulása a separatio kezdetén. Századok, 1876.

² E. O. E. (Erdélyi Országgyűlési Emlékek) IV. 430, VI. 356 VIII. 527.

ezt megtudja ítélni, magába kell szállania s észreveszi. Ha Isten kedvéből tette, akkor sikerül, könnyen, akadály nélkül megy minden, ha kedvetlenül tette, szüntelen akadályokkal, jó sorsból rossz állapotba való jutással van egybekötve. Ilyen szempontból kell nézni Báthory Gábor uralkodását is.¹ Ezen felfogást örökíti meg egy egykorú latin nyelvű vers részlete is:

— — — — —
 Isten a választó és értelmünkre reá száll,
 Szíviünket jósló eszközivel vezeti.
 A méltatlanokat s a döllyfösöket letaszítja,
 Rátermettségül tiszta szívet követel.
 Ám gyarló elménk több ízben félrevezethet,
 Hogyha a nép bűnös, a feje is legyen az.²
 — — — — —

A másik körülmény a *választás szabadságának* kérdése. Amennyiben a fejedelem hatalma megválasztásából ered, fontos dolog annak megállapítása, hogy választását mennyiben köszönheti alattvalóinak. Fontos ez azért, mert első sorban ez szabja meg alattvalóihoz való viszonyát. Idegen hatalommal trónrajutott uralkodó ugyan alattvalói jogait könnyebben korlátozhatja, mivel háta megett védő erő van, de Erdély történelme arra mutat több példát, hogy az ilyen fejedelmek uralomra jutását az országgyűlés jogok szerzésére használta fel. A török a fedelmeket trónra segítette ugyan, de további uralkodásokat rájuk bízta, így az ilyen fejedelem alattvalói elnézésére jobban rászorulva, az ország kívánságainak is könnyebben engedett. Fontos a szabadválasztás kérdése azért is, mert az erdélyiek felfogása szerint a szabadválasztás Erdély függetlenségének jele, mit Bethlen Gábor

¹ E. O. E. VI. 351—352.

² Elector deus est, et mentibus insidet ipsis.

Auspiciis ducens pectora nostra suis.

Delicit indignos, evertit honore superbos,

Virtutum in puro pectore quaerit opes.

Saepe tamen lapsis incurrit sensibus error,

Ut pravum populum dux quoque pravus agat. E. O. E. VI. 347.

úgy fejezett ki, hogy a fejedelemség szabadságának legfőbb része az, hogy magának szabadon választhat fejedelmet.¹ Olyan kifejezés, mely súlyos következményt rejt magában. Ha a szabad választás nem áll meg, nem állhat meg annak következménye sem. Ha meg az állam nem független, uralkodója se gyakorolhat kifelé akkora hatalmat, a függés alattvalóihoz való viszonyát is módosítja, szóval hatásköre változik. Belföldi párt, szükségszerűség, családi összeköttetések szintén segíthetnek trónra. Erdélyben mindegyikre van példa, ami alkotmányán is meglátszik. A szabad választásért való küzdelemmel tehát az ország nemcsak önállósága érdekében küzdött, hanem küzdött azért is, mivel a választás jogának korlátozásában az országgyűlés jogkörének csorbitását látta, amire pedig mindig féltékeny volt.

A választás szabadságára vonatkozólag kísérik figyelemmel az *egykoruak felfogását*; fontos dolog annak ismerete, mely választásokat tartottak ők maguk szabadnak, melyeket nem, mert eszerint jártak el. A választási feltételek is ennek értelmében módosultak. Már az első választásnál maguk beismerik, hogy a szultán levelének utólagos felolvasása azért történt, hogy a kinevezést kikerüljék s a jövőre nézve hasonló kinevezésnek elejét vegyék.² Bocskay halála után sietnek a választással, nehogy a fejedelemség valamikép erőszakosan töltsék be. Ugyanis a portán ketten is lépéseket tettek a fejedelemség elnyeréséért, Báthory Gábor meg a hajdukkal alkudozik ez ügyben.³ Az emberek — írja Péchy Simon — hanyatt-homlok keresik a fejedelemséget, nem tudván, mi az; keresi méltó, méltatlan egyaránt. Úgy gondolja, hogyha nálunk is a Sinában divatos törvény lenne érvényben, az se használna. Ott a fejedelem halála után tiz napon keresztül kikiáltják, kik pályáznak az uralomra s ha 200—300 kívánja a fejedelemséget, akkor közülök minden

¹ E. O. E. VIII. 355.

² E. O. E. II. 452.

³ E. O. E. V. 477.

nap egyet-egyet megölnek s mivel nem tudják, kire esik a halál, a tizenegyedik napon, a választás napján is van még jelölt. Így a mi tudatlan nemzetünk is fut a fejedelemség után, mintha a világ minden java benne lenne.¹ Bethlen választásánál nagy török sereg van az országban, de az erdélyiek szerint ennél szabadabban sohasem választottak. Habár nagy sereg van az országban, — mondják — de ez csak Báthory Gábor kikergetésére való, a választásba a török egy szóval, egy intéssel se szólott bele.² Neki mindegy, — mondja a török — bárki lesz a fejedelem, csak Báthoryt nem szenvedheti, csak olyant válasszanak, ki az ország törvényeit, szabadságát megtartja, míg ilyent nem választanak, addig nem megy ki az országból.³ De Bethlen választási feltételeibe viszont belefoglaltatják az erdélyiek, hogy mivel a választást annyi idegen had jelenlétében kellett véghezvinni, Bethlen a szabadválasztást uralkodása alatt nem akadályozza, a szabadválasztást a portán minél előbb új hitlevéllel megerősíti.⁴ Ez a szabadválasztás ellen szól és Bethlen választásánál ki is emelték, hogy azért is választották meg, mivel a török előtt nagy tisztelete van, emellett a török had kiigazítását senki olyan bizonyosan el nem végezhetné volna.⁵ Rhédei választásakor a török nem nevezte meg külön Rhédeit, az erdélyiek inkább Keményt emlegették, de attól féltek, hogy a tatár fog a választásba beleavatkozni, a honnét előbb ki kellett volna Keményt váltani. Szó volt Barcsayról is, de saját állítása szerint ő nem kellett, mert kemény uralkodót nem akartak az erdélyiek, nehogy új jármot vegyenek magukra.⁶ Barcsay választásánál már szigorú utasítás jött, hogyha meg nem választják, vége Erdélynek. S Erdély még Isten kezéért

¹ E. O. E. V. 434.

² E. O. E. VI. 370.

³ Tholdalagi Mihály évkönyve 1613—1615-ig. 3. l. Tört. Tár, 1881.

⁴ E. O. E. VI. 359.

⁵ E. O. E. VI. 369.

⁶ E. O. E. XI. 331.

látta abban, hogy a török a választást meghagyta, nem küldött idegent. Nem tagadhatják, — mondják — hogy Barcsay választása nekik és maradékaiknak nem kicsiny szomorúságára nem az ösöktől reájok maradt s eddig fentartott szabad választással történt, hanem a török kényszerítésére, de elfogadják, nehogy a haza épen maradt kis része is elpusztuljon.¹ Barcsay is a parancs ellen nem akarván „rugódozni“, felveszi azt.² Apafi választását emellett az erdélyiek egészen szabadnak tartották. A török Apafit szabad választásukra hagyta, — mondják — így régi szabadságuk szerint választották meg, mivel az Isten Apafi személyét a török előtt kedvessé tette s a török haragját Apafi személye által megoldotta.³

Az egykoruak nézetei alapján a választásról alkotott helyes felfogás az, hogy a választás formailag s lényegileg szabad. Formailag szabad, mert a választás külsőleg a szabad választás képét mutatta, még Apafi választása is a rendes szabályok szerint ment végbe, holott a választókat erővel hozták össze. A választás lényegét illetőleg, szabadon jártak el az erdélyiek a fejedelem kiszemelésében, többször a fejedelem életében megválasztották utódját is. Nyíltan csak Barcsay választásánál vallják be, hogy itt erőszakos beavatkozás történt, holott Bethlen, Rhédei, Apafi választásakor is kiérezhető szavaikból, a választási feltételekből, hogy választásukat nem tartják teljesen szabadnak. A török beavatkozás nem is annyira a választásban látszik meg, mint inkább azon erélyben, mellyel a neki nem tetsző fejedelmek letételében eljár. Barcsay választásakor mondják az erdélyiek először, hogy beavatkozás történt, holott addig két fejedelmet tett le a török. Egyéb beavatkozásoktól menten a választás az erdélyiek érintetlen joga. A magyar király is ez úton akarván Erdély ügyeibe avatkozni, többször zavarokat támaszt, feje-

¹ E. O. E. XII. 94.

² E. O. E. XIII. 576.

³ E. O. E. XIII. 78.

delem buktatásban is van szerepe, de segítségével Erdélyben fejedelem nem lett. A választást zavaró egyéb körülmények, mint Báthory Gábor választásakor a hajduk szerepe, I. Rákóczi György erőszakos fellépése, egyes uralkodók törekvése, hogy családjuknak biztosítsák a fejedelemséget, már tisztán belügyek, melyek megoldása az erdélyiektől függött. *Mindezen zavaró körülmények azonban alkotmányváltozás szempontjából nevezetese, az erdélyiek e zavarokat választási feltételekbe foglalt jogok szerzésére használták fel.* Innen a választás szabadsága kérdésének fontossága.

Legfontosabb s egyuttal legközvetlenebb jogforrás pedig, amely a fejedelem hatáskörét írásba foglalt jogain kívül leginkább módosítja, a fejedelem *tekintélye*. A széles hatáskör, amellyel az erdélyi országgyűlés a fejedelmet felruházza, egyes fejedelmek egyéni kiválósága a fejedelemségnek nagy tekintélyt kölcsönöz. S ez minden téren előnyt biztosít neki, a mi részben jogai gyakorlásának elősegítésében, részben meg azon jogfeladásban nyilvánul, amely az erdélyi országgyűlés részéről szemmel látható. Nyilvánvaló e tekintély a hangból, amellyel hozzá szólnak, akaratának követéséből, ami az országgyűlési előterjesztések követéséből felismerhető. Nyilvánvaló a fejedelem vezető szerepének elismerése minden téren, amit a fejedelem jogkörének részletezése igazol. Legszembeötlőbb pedig Erdélynek azon engedékenységből, mellyel fejedelmeinek a fejedelemválasztásba beleszólást engedett, továbbá a ragaszkodásból, amellyel ugyanazon családhoz, ugyanazon uralkodó személyéhez vonzódott, ami az uralkodás rendjének figyelemmel kíséréséből, a lemondott, vagy letett fejedelem visszafogadásából nyilvánvaló. Így Báthory Zsigmond uralkodásán okulva Rákóczi Zsigmond megválasztásakor kimondják, hogy mivel előbb is érett korú fejedelmek idejében virágzott a haza, ezután sohasem választanak gyermek-fejedelmet, nehogy ebből megint az országnak romlása következék¹. S I. Rákóczi Ferencet, II. Apafi Mihályt mégis megválasztják,

¹ E. O. E. V. 452—453.

sőt Brandenburgi Katalinban nőt is emelnek maguk fölé s mindezt fejedelmek kedvéért. Bár hoznak fel okokat, így I. Rákóczi Ferenc választásánál kimondják, hogy nagyobb veszély elkerülése végett ez egy esetben kivételt tesznek, de ezzel — mondják — előbbeni határozatukat nem törlik, sőt erősítik.¹ II. Apafi Mihály választásánál is hivatkozva arra, hogy egy régibb határozatuk ellen tesznek, megválasztják, hogy a török beavatkozást kikerüljék.² A Báthory, Rákóczi, Apafi családban kimondott örökösödési törvények nélkül tagról-tagra száll az uralom. A török beavatkozástól eltekintve a legtöbb választásnál ilyen családi tekintetek érvényesülnek, ami az erdélyieknek a fejedelem választásról alkotott szép nézeteit a valóságban szűk térre szorította. Ugyanilyen kitarással ragaszkodnak egyes uralkodókhoz is. Az önként lemondó fejedelmek tetteiben a hazaszeretet példáit látja, dicséri az önzetlenséget, mely saját megalázásával hártja el a hazáról a nagyobb veszélyt. A lemondásra kényszerített fejedelemtől elbucsuzik. Így Báthory Gábornak igen szép levelet ír, a melyben az ért csapásokért az egész országot okolja, nem gondolva az intelmekkel, fenyegetésekkel, megérdemelték a közös sorsot. S mikor Báthory zavarokat támaszt, még akkor is fejedelmet megillető hangon kéri, hogy nyugodjék meg sorsában azon uralkodók példáján tanulva, kik önként vonultak vissza az uralomtól. Hiszen letételének lettek volna méltó okai eddig is, mivel a nemzetet szabadságában meg nem tartotta, a szomszéd népekkel való jó viszonyt elrontotta, a keresztény fejedelmeket szidalmakkal illette, esküvel mondotta, hogy az országért viselt papucsát sem adná, de nem tették le, ha így fordult sorsa, nyugodjék bele.³ Hogy meg ők magoktól tegyenek le fejedelmet, arra nem is gondolnak, nézetök szerint ennél nagyobb gyalázat nem érhetné az országot.⁴ A fejedelem-

¹ E. O. E. XI. 141.

² E. O. E. XVII. 188.

³ E. O. E. VI. 348—349, 351.

⁴ E. O. E. VIII. 527.

választás féltett jog, aki megsérti, nagy sérelmet követ el rajtok, eleitől fogva fáradsággal, költséggel, hazájokon kívül való bujdosással, vérök hullásával védték azt;¹ a nemzetek megesküdték, hogy a választásban egyetértéssel járnak el;² Rákóczi Zsigmond óta fejedelmeikkel is megfogadtatják, hogy ezen jogában az országot megoltalmazták, semmi szín alatt, csere alatt, végrendelet tevással őket el nem adják, a fejedelemséget senkire át nem ruházzák, erről senkivel sem tárgyalnak, senkivel indítványt nem tétetnek³ s mégis fejedelmek kedvéért a választásban a legnagyobb engedékenységet tanúsították. Mindez a fejedelem nagy tekintélyére vall, az országgyűlés jogfeladása az uralkodó hatalmát nagyobbította. Amilyen engedékenyek a választásban, olyanok egyéb jogaik gyakorlásában is, amint azt a fejedelem jogkörének megfigyelése igazolja.

¹ E. O. E. VIII. 527.

² E. O. E. V. 454—455.

³ E. O. E. VI. 89, 359, VIII. 313, IX. 153, X. 324, XI. 141, 322, XII. 95, 475, XIII. 80.

II.

A fejedelem törvényhozó és végrehajtó hatalma.¹

Országgyűlési meghívó kibocsátása. A meghívás jogának felhasználásával a fejedelem hogyan teremt többséget. Hely és idő kitűzése. Néhány országgyűlés, melyek a fejedelemnek az országgyűlésen gyakorolt jogait legjobban feltűntetik. Jogai: az országgyűlés megnyitása, a távolmaradás számonkérése, előterjesztések (propositio) adása, a határozatok megerősítése, az országgyűlés berekesztése. Végrehajtó hatalmánál szem előtt tartandó kötelességei.

Amennyiben az országgyűlés és a fejedelem együttesen a törvényhozó hatalom birtokosai, a fejedelemnek az országgyűlésen, mint a törvényhozás helyén gyakorolt jogai mutatják meg, hogy Erdély belügyi fejlődésének irányát az országgyűlés, vagy a fejedelem szabta-e meg? A kérdés megfejtése több körülmény megfigyelését teszi szükségessé. Így az országgyűlés összehívásának joga minden monarchiában a fejedelem tulajdona, így van ez Erdélyben is. Bár az alkotmány értelmében minden nemes megjelenhetett az országgyűlésen, de miként Magyarországon is ez időben, Erdélyben is a követküldés jött szokásba. Megbizottakat küldöttek a magyar megyék, a magyar városok, a székely és szász székek s városok. Ezekhez járultak a főnemesek, azaz a királyi meg-

¹ Lám Károly „Az erdélyi országgyűlés szervezete 1541—1848-ig” című értekezésében az E. O. E.-et nem használta, az App. Cons.-ból vett adatokat nem tekintve, munkája tulajdonképpen a gubernium korára vonatkozik. Így az itt felhasznált adatok az ő értekezésében nem találhatók meg.

hívóval (regalis) berendeltek, regalisták. Népképviselői rendszer hiján, hol az uralkodó a többségben levő pártra támaszkodhatik, figyelmet érdemel annak megállapítása, az erdélyi fejedelem miképpen teremt magának többséget. Vajjon az összehívás joga tisztán formaság, vagy vele a fejedelem a saját céljai elérésére élhet-e? Az erdélyi fejedelemség korában a behívottak, regalisták száma folyton változó, számukról az országgyűlés nem intézkedik, így joggal vethető fel a kérdés, az összehívás joga alkalmas-e kormányparti többség létrehozására. Továbbá az országgyűlés menetének, tanácskozássainak alapirányát minden államban az előterjesztések adják meg; így van ez Erdélyben is. Kérdés tehát, a fejedelmi előterjesztések készítése mennyiben a fejedelem munkája, mennyiben érvényesül bennök az ő egyénisége, mennyiben a tanács befolyása? A javaslatok megszavazása, vagy megtagadása adja meg az előterjesztés jogának fontosságát. Ha a javaslat megvalósulásra is talál, a javaslat joga fontos jog az uralkodó kezében. Ennélfogva figyelmet érdemel az a körülmény, a határozatok kimondásában mennyi része van a fejedelem akaratának, mennyire irányítja a gyűlés nézetét. Ha a határozatok kimondásába nagy beleszólása van, a súlypont nem a megerősítésen van, ez már csak formaság. Mindezen kérdések megállapítása adja meg a feleletet, a törvényhozásban az országgyűlés, vagy a fejedelem viszi-e a vezető szerepet.

Az országgyűlési *meghívó kibocsátása* Erdélyben mindig az uralkodó jogát alkotta. János Zsigmond alatt Fráter György, majd Izabella, később maga János Zsigmond hirdetett országgyűlést. Báthory István lengyel királlyá választása után Báthory Kristóf, mint erdélyi vajda adja ki a meghívókat. Báthory Zsigmond maga is, feleségével együtt is hirdet gyűlést. Ferdinánd helyett Castaldo s a vajdák, Rudolf helyett Básta, mint az ország kapitánya, Mihály vajda, mint Erdély helytartója tart gyűlést. Bocskay helyett helyettese, Rákóczi Zsigmond is hirdet gyűlést. Az egész fejedelemség kora alatt

két-három eset van, mikor az erdélyiek fejedelem nélkül tartanak gyűlést, ezt is fejedelemsválság, politikai válság idején tették. A meghívó *szövege* vagy általános, vagy egy-egy nemzetnek, székeknek, megyének, városnak, vagy pedig külön egy-egy regalistának szól. Vagy tisztán a fejedelem írja alá, több esetben egyuttal a kancellár is, a meghívók magok nem tájékoztatnak, melyik helyes, országgyűlés meg ez ügyben nem intézkedett. A meghívottak *száma* változó. A regalisták száma emelkedőben van, a követeké egyre apad. Ennek okát az elszegényedésben kereshetjük, mely a török-német kifosztás miatt egyre nagyobb lett a fejedelemség utolsó idejében. Már pedig a követek eltartási költségeit azon helyek fizették, melyek küldötték őket s ezen összeget fejenként kivett adóból szedték össze. A regalistáknak csak annyi előnyük volt, hogy ezen adót nem fizették, elég költségük volt magokra is.¹ Ha nem jelentek meg személyesen, hanem csak megbízottjaikat küldötték, fele költséget ők is fizették.² A szegénység miatt szívesen szabadultak a követküldés költségeitől, a városok közül is több lemond a követküldés jogáról s a megye követeinek költségeihez járul hozzá, ami mégis olcsóbb. Bánffyhungyad egyenesen szegénységére való hivatkozással kéri, hogy külön ne hivassék.³ Dés is 1667-óta fejedelmi engedéllyel a megye követei számára fizet csak, holott egy 1610-ben kiállított fejedelmi meghívó szerint régi szokáshoz híven négy követet választott.⁴ Amilyen mértékben fogy a követek száma, olyan mértékben nő a regalisták száma.

A követek számának változása s az ebből eredő következmény feltüntetésére kísérjük figyelemmel három különböző korban tartott országgyűlés névsorát.⁵ 1654-ben 21, 1664-ben

¹ E. O. E. II. 506, 530, III. 444, V. 423, Tört. Tár 1894, 596—620.

² E. O. E. V. 511.

³ E. O. E. XV. 467.

⁴ E. O. E. VI. 196, XIV. 215.

⁵ Az E. O. E.-ben nincs is több teljes névsor. Az egyik az 1654 jan. 18-án tartott fehérvári (XIII. 479—481), a másik 1664 márciusi (XIII. 316—319), a harmadik 1686 júl. 26.—aug. 14-ig tartott radnóthi országgyűlés névsora (XIX. 179—182).

11, 1686-ban már 83 a regalisták száma s később a gubernium korában 140—160. A megyei követek száma 1654-ben 7, tehát megyénként egy-egy, 1664-ben megyénként 2—2, tehát összesen 14, a partium 2 követével 16, 1686-ban 10. Épp így nem egyenlő a szász, székely, városi követek száma sem. A székelyek 5 széke közül 1664-ben Udvarhely, Háromszék (Szepsi, Kézdi, Orbai), Csik (Gyergyó, Kászon), Aranyos 2—2, Marosszék 1 követet küld, 1654-ben 8 a követek száma, 1686-ban székek szerint 1—1, tehát összesen 5. A szász székek s városok 1654-ben együtt 24, 1664-ben 11, 1686-ban is 11 követet küldtek. A követeket küldő magyar és székely városok száma is változik. Követeket szokott küldeni Fehérvár, Enyed, Torda, Kolozsvár, Várad, Vizakna, Dés, Marosvásárhely, Udvarhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Csikszereda, Zilah, Debrecen, kisebb helyek: Retteg, Illyefalva, Kolozs, Szék, Bereck, Bánffyhunad, Almás, Egeres. Ezek közül 1654-ben csak Kolozsvár küldött 6, Várad 5 követet, egyéb város nem. 1664-ben Fehérvár, Enyed, Torda, Kolozs, Dés, Vásárhely, Udvarhely 2—2 követet, azaz összesen 14-et. 1686-ban Fehérvár, Kolozsvár, Kolozs, Debrecen, Vásárhely, Vizakna, Szék, Zilah, Udvarhely, Kézdivásárhely, Bereck, Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Csikszereda 1—1, azaz összesen 14 követet. A városok úgy szerepelnek, mint regalisták, a fejedelem időről-időre külön-külön megjelöli, mely városok hány követet küldjenek.

A követek s regalisták számának időnkint való eltérése világosan mutatja, hogy a számarány meghatározva nincs. Az eltérés oka nem lehet az egyetemes s részleges gyűlés között levő különbség, egyetemes gyűlésen se jelent meg mindenki, mint ahogy az 1654 és 1686-iki gyűlést a névsor mint egyetemeseket említi. Nem lehet ok a hódoltság terjedése sem, a hódoltsági helyek is küldenek követeket, mint ahogyan 1686-ban Belső-Szolnok, Közép-Szolnokmegye, Debrecen is küldtek. *Mivel a szám meghatározva nincs, az összehívásban a fejedelem joga nagy, összehívó jogában áll az*

eszköz, mellyel magának kormánypárti többséget teremthet. Többség nélkül indítványainak megszavazása kétes, külügyi politikájának megvalósulása nagy nehézségekbe ütköznék. S hogy minden olyan simán, aránylag nehézség nélkül keresztül ment, mutatja, hogy többségre támaszkodott. A többség biztosítását a három országgyűlés világosan feltünteti. 1654-ben a „tábla fiain“ (elnök, két ítélőmester, közügyigazgató s 7 ülnök), 21 főrenden (regalista) kívül 45 városi, megyei, szász s székely követ volt jelen. 1664-ben megjelent az elnök, 9 tanácsos, táblai bíró 13, 11 regalista, az udvari méltóságok, mint a főkincstartó, főborkóstoló, fővadászmester, 2 főlovászmester, főhopmester, udvari pap, főreferendárius, generalis, udvari hadnagy, főasztalnok, főpohárnok, főszállásosztó, postamester, összesen 14. Továbbá a cancellár, két ítélőmester, közügyigazgató, orator, secretarius, notarius, összesen 7. A városi, megyei, székely, szász követek száma 50. 1664-ben 11 tanácsos, 2 ítélőmester, 15 táblai ülnök, 2 közügyigazgató, 83 főrend, 7 özvegyasszony s 40 megyei, városi, székely s szász követ volt jelen. A megjelentek közül a tanácsosok az országgyűlés ideje alatt állandóan a fejedelem mellett voltak, így a tanácskozásban nem vettek részt. Közülök jelen van az elnök, ki tanácsos szokott lenni. A többséget tehát ezek nélkül kell megalkotni. *A többséget alkották pedig* elsősorban az udvari méltóságok, továbbá a táblai bírák, legtekintélyesebb számban pedig a regalisták. Ezekhez járulnak a megyei követek közül a tisztviselők. A megyei követek között mindig ott van a főispán, a főispánt pedig a fejedelem nevezi ki, az ország csak annyit kíván, hogy a megye főispánját a fejedelem mindig saját megyéjéből nevezze ki.¹ A főispánnak pedig a megyei követek választásába nagy beleszólása van, úgy tűnik fel, mintha egyenesen ők szemelnék ki. Az 1603 febr. 28-án tartott kolozsvári gyűlés megemlékezve arról, hogy már azelőtt is sok végzésben írásba foglalták, hogy kiket az ispán a gyűlésbe választ, ha el nem jönnek, bün-

¹ E. O. E. IX. 154, XI. 143.

tetést kapnak, így járt el most is.¹ A főispánság bizalmi állás lévén, mint követ is a fejedelem embere volt, választása is hasonló gondolkodásura eshetett, így a megyei követekben ellenzéket nem láthatunk. Különben is sokszor egy megyéből csak egy követ jött, ez pedig a főispán volt. A székely követek között ott vannak a királybírák, a szászok között a városi polgármesterek, de ezek választása saját hatáskörükbe tartozott.² Amennyivel szabadabban jártak el a választásban, mint a magyarok, viszont ezeknek annyival nagyobb súlyuk van a regalisták s udvari méltóságok útján, kik elsősorban a magyarokból kerültek ki. A székely főnemesek, mikor regalissal hívja őket a fejedelem, országgyűlésen eszközlik ki, hogy régi kiváltságaik szerint ne hívassanak.³ Ha tisztán a számokat vesszük, 1654-ben 45 követtel szemben van 32 bíró s regalista, 1664-ben 50 követtel szemben 46-ot ad a bírák, regalisták, udvari méltóságok száma az elnökkel együtt. 1686-ban a bírák, regalisták száma 102, 40 követtel szemben. Az előbbi esetekben a többség nem vehető azonnal észre. De ezekhez járulnak még a követek közül az ispánok is. Azonkívül tekintetbe veendő, hogy miként a regalisták se mindig a kormány támogatói teljes számmal, épp így a követek, szászok, székelyek se ellenzék, kiegyenlítődik a számbeli különbség. Az országgyűlések aránylag csendes lefolyása mutatja, hogy erős ellenzékkal nem kellett küzdeni. A fejlődés egyre jobban halad a kormánypárt erősödése felé, a regalisták száma aránytalanul nő. Ezenfelül a számbeli ellentétet elsimítja az országgyűlés tagjai között levő különbség. Igaz, hogy mióta a követküldés jött szokásba, az egész megyét, széket képviselő követ tekintélye aránytalanul nagyobb, mint azelőtt valamely szegényebb nemesé, igaz, hogy szavának súlyt ad a sokaság, melynek képviselőjében beszél, de az egész fejedelemség korában nagy szerepe van a *tekintélynek*. Nem

¹ E. O. E. V. 219.

² E. O. E. IX. 154, X. 325, XI. 143, 324, XII. 98, 478, XIII. 83.

³ E. O. E. XIV. 185.

annyira a szám, mint inkább a véleményt mondók kiléte, tekintélye, állása jött tekintetbe. Bár szavazással is döntöttek el kérdéseket, de a vitákban, melyek a szavazást megelőzték, a főnemesség vitte a vezérszerepet s ezzel a véleménynyilvánítást nagyban befolyásolta. A tekintély különben egykamarás rendszer mellett, amely Erdélyben is érvényben volt, mindig jobban érvényesül, az együttes tanácskozás nagyobb hatást biztosít neki. Így ha a számarányban bizonyos nehézség látszanék, pótolja ezt a tekintély. Így szerzi meg a fejedelem a többséget, melyre támaszkodva, akaratát, eszméit politikai törekvéseit megvalósuláshoz juttathatja.

A fejedelem joga az országgyűlés helyének kitűzése.

Az országgyűlésnek állandó helye nem volt, a nagyobb városok közül Medgyes, Torda, Kolozsvár, Marosvásárhely, Fehérvár, Nagyenyed, Segesvár, Besztercze, Szeben a leggyakoribbak, de tartottak gyűlést Radnóthon, Szamosfalván és egyéb kisebb helyeken is, amint a szükség, vagy alkalom hozta magával. A fejedelemség megalakulása korában eleinte leginkább Torda, utóbb a magyarok miatt Fehérvár, a székelyek miatt Marosvásárhely, a szászok miatt Szeben lettek állandóbb helyekké. A nemzetiségi ellentétek, főleg a városi szászság s a magyarság között levő jogkülönbség miatt ilyen alkalmakkor sok vita támadt. Továbbá a nagy csoportosulással járó zsúfoltság miatt a városi lakók sokszor panaszokkal állottak elő. Az országgyűlések nagy tömeget vonzottak az országgyűlés helyére, a fejedelemmel együtt a fejedelemasszony, az urakkal a nők is megjelentek, az országgyűlés helyén való megjelenés sok szórakozással, vendégeskedéssel járt, ami a városi lakóknak nem mindig volt kedvére. Innét van, hogy a szászok 1613-ban kérik már, hogy köztük ne legyen országgyűlés.¹ Az országgyűlés a kérést nem helyezte ugyan, de a fejedelem ezután leginkább Fehérvárt jelölte, mire az országgyűlés azt határozta, hogy

¹ E. O. E. VI. 366, 388.

másutt is legyen gyűlés.¹ Amennyiben ez az óhaj kevésbé teljesült, 1666-ban határozatot hoztak, hogy az országgyűlés helyét a fejedelem a tanács akaratával egyezően állapítsa meg.² 1668-ban meg kimondták, hogy a gyűlés helye ezután állandóan Fehérvár legyen.³ Ezzel a fejedelem jogát korlátozták volna, de a határozatnak érvénye nem lett, ez időtől fogva is változó a hely.

A fejedelem hatáskörébe tartozik a gyűlés idejének megállapítása. Évenként rendszeren két országgyűlést szoktak tartani, egyiket szent Mihály, a másikat szent György napi gyűlésnek hívták, amennyiben ezen napok körül tavasszal április hó végén, május elején, ősszel szeptemberben, ritkábban később tartották meg. A nap kitűzése a fejedelem joga. A meghívóban a hely mellett mindig jelezte az időt is, mikor a gyűlés kezdődik. A gyűlés tartama nem volt naphoz kötött, ha mindent letárgyaltak, véget ért a gyűlés is. 1622-ben határozatot hoztak, hogy mivel a szent Mihály napi országgyűlés idején van a derékszűret s vetés, ezután évenként csak egy gyűlés legyen, a szent György napi, vagyis a tavaszi.⁴ Ezt következetesen be is tartották 1658-ig. Belmozgalmak miatt 1630-ban négy gyűlés is volt ugyan, 1633-ban kettő, de csak egy az adókievető gyűlés. 1676-ban kimondják, hogy fejedelmi előterjesztés szerint az egyetemes gyűlés pünkösdtől után egy héttel Fehérváron legyen.⁵ Annyiban betartották, hogy márc. végén és június elején szokott gyűlés lenni.

A fejedelemnek *magán az országgyűlésen gyakorolt jogait* legvilágosabban néhány leginkább jellemző országgyűlés menetének figyelemmel kísérése tünteti fel. Az E. O. E.-ben vagy harminc kisebb-nagyobb országgyűlési napló van, főleg Rhédei, Barcsay, Apafi korából (XII—XIV. k.). Legtöbbszörre szársz követkei jelentései. Van bennök bizonyos fokú elfogultság, pártsem-

¹ E. O. E. IX. 96.

⁴ E. O. E. VIII. 115.

² E. O. E. XIV. 226.

⁵ E. O. E. XVI. 340.

³ E. O. E. XIV. 296.

pont, de a fejedelem jogainak feltüntetésére egyik-másik kiválóan alkalmas. A legjellemzőbbeket tekintsük csak. 1658 nov. 6—11. gyűlésre a fejedelem 5-én nagy pompával vonult be Vásárhelyre, török-tatár had kíséretében. 6-án reggel a rendek megjelentek a fejedelem ebédlőpalotájában, hol a vásárhelyi pap beszédet tartott, a kántor a marosvásárhelyi iskola néhány tanulójával énekelt. A fejedelem az előkelőbbekkel külön tanácskozott. 7-én a nyilvános istentisztelet után a fejedelem kijelölte a gyűlés elnökét, mire a rendek az elnököt kísérve, a várban levő templomba mentek. Ott először a névsor felolvasásáva foglalkoztak, azután a fejedelem üdvözlése következett. Az arra megválasztott vitte el az üdvözlést. Erre a fejedelem két tanácsossal beküldötte az előterjesztéseket, melyeket nyilvánosan felolvastak. Tanácskozás után felolvasták a határozatokat, közben javították is. Végül elküldte az elnök a fejedelemhez, ki átnézte s aznap még ki is adta. (XII. 84—92.) 1659 febr. 26—márc. 26-ig tartott besztercei gyűlésre a fejedelem 25-én nagy katonai kísérettel, magyar, oláh, török-tatár hadakkal jött be. A katonák után a besztercei lovas polgárok, ezek után a besztercei főbíró, utánok az országnagyok következtek. Majd a fejedelem jött janicsárok kíséretében, utánok megint katonaság. 26-án az isteni tiszteletnél énekelt zsoltárokat maga a fejedelem jelölvén ki, csak istentisztelet volt, ebéd után két órákor zsoltáréneklés és szentbeszéd hallgatás. 27-én a fejedelem palotájában tartott szentbeszéd s ének után a tanácsurak a fejedelemhez siettek, aki kijelölte a gyűlés elnökét. A piaci templomba vonultak. A fejedelem üdvözlése után 2 tanácsos meghozta az előterjesztéseket, melyeket nem engedtek előbb felolvasni, míg névsort nem olvasnak. (XII. 157—194.) 1659 május 24—jún. 16-ig tartott gyűlésre a fejedelem dísz nélkül vonult be. 24-én kevesen voltak jelen, nem lehetett a gyűlést megtartani, 25-én vasárnap volt, 26-án reggeli imádság után a templomba mentek. A fejedelem üdvözlése után 2 tanácsos hozta az előterjesztéseket. Ezeket részben felolvasták, részben az elnök ismertette élőszóban.

(XII. 277—291.) 1659. szept. 24—okt. 7-ig tartott marosvásárhelyi gyűlésen nem volt elnök, a kancellár ült az elnöki székbe. A gyűlés Rákóczi visszafogadásával foglalkozott. (XII. 374—400.) 1662 márc. 10—26-ig tartott görgényszentimrei gyűlést csűrben tartották. Névsorolvasás után Haller Pál a rendektől delegált küldöttekkel a fejedelem üdvözlésére ment, kit üdvözölve, arrakértek, az előterjesztéseket küldje minél előbb, hogy ne töltsék az időt hiába. A fejedelem viszont-üdvözlétével együtt küldötte csakhamar az előterjesztéseket is. (XIII. 103—120.) 1666 febr. 1—26-iki fogarasi gyűlésen (XIV. 164—179.) a fejedelem a várban fogadta az országgyűlés tagjait. Az elnök megkérdezte, a várban, vagy a városban levő templomban akarnak-e tanácskozni. A városban akartak. Az előterjesztések olvasása után az egyes nemzetek beadványait olvasták. Végén a határozatokat a fejedelemhez vitték, mire az elnök s egyik ítélőmester aláírta s a fejedelemnek jó egészséget kívánva, eltávoztak. 1668 jan. 10—febr. 3-ig tartott beszercei gyűlésen (XIV. 297—318.) a rendek a fejedelem lakásán gyülekeztek, hol az istentisztelet után a tanács a fejedelemnél maradt, a többiek az elnökkel a templomba mentek. Névsor olvasáskor sokan másokkal kimentették magukat. A fejedelem üdvözlése után a kancellár s egy tanácsos hozták az előterjesztéseket. Régi szokás szerint az elnök indítványára elhatározták, hogy mindegyik rend megbízottai jöjjenek össze külön-külön s állítsák össze sérelmeiket s átnézés végett felolvasásuk előtt a fejedelem elé terjesszék. A sérelmek után következett az előterjesztések tárgyalása. A vallás ügyénél behívták a tanácsosokat, hogy e fontos dologban velük együtt határozzanak, de ezek az ügybe nem akarván beleavatkozni, visszamentek a fejedelemhez. A határozatokat aláírás előtt a fejedelemhez vitték átnézés végett, ki javított is rajtuk. A gyűlés végén még egyszer névsort olvastak. 1669 jan. 28—márc. 4-ig (XIV. 363—385.) Fehérváron tartott országgyűléskor a fejedelem palotájában összejövén, a vár fűtött szobájába mentek tanácskozásra. Az elő-

terjesztések felolvasása után az elnök felszólította a nemzeteket kívánságaik összeállítására. A beadványokkal sok idő telt el, először olvasták a megyékét, utána a székelyekét s szászokét. Sebesvár ügyét az országgyűlés a tanácsra bízta, de ezek nem akarván határozni, az országgyűlés ez ügyben bizottságot küldött ki. 1670 febr. 15—márc. 11-ig tartott fehérvári gyűlésen (XV. 96 s köv. II.) a fejedelem palotájában egymást kölcsönösen üdvözölvén, istentisztelet következett. Az elnök kinevezése, névsor, a fejedelem üdvözlése után két tanácsos az előterjesztéseket hozta. Ezek olvasása után a nemzetek kívánságait vették elő, melyek már készen voltak. A határozatokat hozatalok sorrendjében a fejedelemhez küldték átnézés végett, választát felolvasták, csak akkor állapították meg a végleges szöveget. Végére már csak az egésznek összegezése maradt. Ezt a fejedelem tanácsával még egyszer átnézte, az elnök visszavitte a rendeknek, mire az aláírás következett. Névsorolvasás után a fejedelem engedélyt adott a távozásra. Mindezek kiegészítéséül szolgáljon még egy tábori országgyűlés (1659 aug. 20—30. Keresztes mező. XII. 338—354.) A tanácskozás helye Zólyomi Miklós sátora. A rendek a fejedelem sátorában gyülekeztek, az udvari pap beszédet tartott, melyben a török iránt való engedelmességre buzdította őket. Innét a tanácskozásra szolgáló sátorba mentek, a fejedelem oda küldötte az előterjesztéseket, melyek tárgyalása alatt a rendek s a fejedelem között sok üzenetváltás történt.

Mindezek alapján a fejedelemnek az országgyűlésen való jogait ezekben foglalhatjuk össze:

A fejedelem *joga az országgyűlés megnyitása*. Az országgyűlés tagjai a fejedelem lakásán gyülekeztek, hol istentiszteleten vettek részt.

Az ő *joga a gyűlés elnökének kinevezése*. Az elnököt tanácsosai közül nevezte ki. Az elnökség bizalmi állás s ezzel politikai magatartása is jelezve van. A fejedelem érdekeit képviseli, mint a hogy magyarázza is az előterjesztéseket.

A fejedelem *joga az országgyűlésen meg nem jelenők,*

idő előtt eltávozóknak eljárásának számonkérése. A meghívotaknak már a gyűlés első napján ott kellett lenniök, nehogy miattuk a többiek csak üljenek, várjanak, az időt hiába töltsék, holott olyan dolgokról lehet szó, melyek késlekedést nem tűrnek. Távolmaradás csak a fejedelem engedélyével lehetséges. Kik meg nem jelennek, ok nélkül elkésnek, vagy engedély nélkül távoznak, azokat a fejedelem bünteti, a távollevők büntetését az ispán hajtja be. Volt eset, hogy engedély nélkül gyűlés vége előtt annyian eltávoztak, hogy a végén csak néhányan maradtak. Mások csak megmutatták magukat, azután elmentek s utólag azzal állottak elő, hogy ezt, vagy azt ők nem hártózták.¹ Utóbb a távolmaradásért való büntetésadás s az eltávozásra való engedélyadás az elnök hatáskörébe ment át.²

A fejedelem *joga az országgyűlési javaslatok, előterjesztések készítése, beküldése.* A gyűlés tárgysorozatát a javaslatok állapítják meg. Az országgyűlés rendes menete szerint az előterjesztések felolvasása után az egyes nemzetek kívánalmainak, sérelmeinek tárgyalása következett. 1659-ben tettek csak kivételt, mikor kényszerűség miatt nem tartották meg a sorrendet s előbb az előterjesztésekkel foglalkoztak.³ De sérelmek nem mindig fordultak elő, rendszerint nem is vettek el sok időt, így az országgyűlés főrésze volt a javaslatok tárgyalása. A tárgyalásnál meg legtöbbször pontról pontra haladtak a fejedelmi előterjesztések sorrendjében, aminek bizonyítékául elég egy-két jellemzőbb eset megfigyelése.⁴ Így a javaslatok jelentősége nagyban emelkedik. A fejedelem bennök először rendesen a külügyi viszonyokat ismertette, majd részletesen áttért a hadügyi, pénzügyi, igazságügyi, vallásügyi s egyéb kívánalmakra. Részletesen kidolgozott munkálatok ezek, amiről tisztán terjedelmük is tanusodik.⁵ Fontosságukat mutatja a nagy eredmény, mely

¹ E. O. E. II. 500, III. 498, VII. 284, XIII. 258, XIX. 319.

² E. O. E. XII. 101, XIII. 258.

³ E. O. E. XII. 292.

⁴ pl. E. O. E. VI. 92 s köv. II., VI. 103 s köv. II.

⁵ pl. E. O. E. V. 402—408, 486—491.

hozzájuk fűződik, amilyenek a fejedelem külügyi törekvéseinek helyeslése, belügyi újítások, pl. Bethlen Gábor idejében az unio törvény kifejtése, Bethlen s I. Rákóczi György alatt a pénzügyi viszonyok javítása, kincstári birtokok rendezése, az adóalapok időnkint való változtatása. A javaslatok készítésében a fejedelem 1666-ig szabadon járt el, ekkor kimondották, hogy a három nemzet elé terjesztendő javaslatok a tanács egyenlő tetszéséből legyenek minden részükben, sőt olyan ügyek is, melyek az országot illetik, ha két gyűlés közé eső időben fordulnának elő, a tanács tudtával, egyenlő helyeslésével intézendők.¹ Az országgyűlés megkivánta, hogy a gyűlés folyamán a fejedelem újabb előterjesztéseket ne tegyen, csak a gyűlés elején beküldött javaslatokkal foglalkozzanak, kivétnének az olyan ügyek, melyek el nem halaszthatók.² A nemzetek beadványait, sérelmeit már előzőleg, mielőtt a gyűlés elé kerültek volna, a fejedelemhez kellett vinni. Mindezek biztosítják a fejedelemnek a tárgyalásokban való vezető szerepet, irányítást. Az ország csak annyit kíván tőle, hogy a gyűlésben mindenkinek szabad szót engedjen, beszédéért senkinek bántódása ne legyen s fenyegetés ne érje, ha meggyőződését lelkiismeretesen megakarván mondani, megmondja; ígéret, adomány, külön beszélgetés vagy más módon a szabad szólást nem gátolja, senkire miatta nem neheztel, panaszának s igazságának elő számlálására mindenkinek szabadságot ad.³

Továbbá *a fejedelem joga a határozatok megerősítése.* Az országgyűlés alatt állandó az összeköttetés a gyűlés s a fejedelem között. Az egyes határozatokat azonnal vitték hozzá, ki tanácsosaival átnézte, helyeselte, vagy kifogásokat tehetett. Mikor a határozatokat összeállították, még egyszer elvitték a fejedelemhez s csak annak helyeslése után írta alá az elnök s a két, vagy legtöbbször egyik ítélőmester. Mivel a fejedelem az egyes hatá-

¹ E. O. E. XIV. 226.

² E. O. E. XIV. 399.

³ E. O. E. IV. 196, VI. 359, IX. 154, X. 324, XI. 143, 322, XII. 96, 475, XIII. 80.

rozatokat már külön is átnézte, itt rejlik az oka annak, hogy sokan a gyűlés végét már be se várták. Így a tulajdonképpeni megerősítés már csak formaság volt, mert a megerősítés az egyes határozatok hozatala idején már úgyis meg volt. De azért betartották a szokást, az aláírt iratot a fejedelemhez vitték, ahol rávezették a szokásos zárósorokat s a fejedelem aláírásával törvényerőre emelkedett. Annyira szükséges volt a formaszerinti megerősítés, hogy mikor 1664-ben az országgyűlési határozatok a fejedelem megerősítése nélkül kerültek nyomdába, határozatot hoztak, hogy most így is érvényesek.¹ A fejedelem ugyanis nem volt otthon.

Végül *a fejedelem joga volt az országgyűlés berekesztése*, a határozatok átadása után ugyanis engedélyt adott a távozásra.

A fejedelem hatáskörébe tartozott *a hozott törvény végrehajtása*. A végrehajtásra nézve a választási feltételekben szívére kötik a fejedelemnek, hogy az országgyűlési határozatokat, melyeket az ő akaratával hoztak, megtartja, másokkal is megtartatja. Továbbá minden határozatot megtart, mely az ő uralkodása előtt hozatott, hacsak utólag el nem törölték azokat.² A nemzeteknek s a rendeknek eleitől fogva becsúszott s határozatba foglalt vagy szokásba vett szabadság- talanságait az első országgyűlésen orvosolja, a szabadsággal ellenkező határozatokat az országgal együtt eltörli.³ Barcsay korától kezdve meg kimondták, hogyha valamely dolgot mind a három nemzet a maga hasznára valónak ítél, a fejedelemtől kérheti s ez tartozik megerősíteni.⁴ Minden nemes ember kiváltságait, kapott birtokait meghagyja.⁵ Fejedelemsége kezdetén az előző fejedelem alatt kinevezett, vagy válasz-

¹ E. O. E. XIII. 297.

² E. O. E. IV. 195, VI. 359, XI. 323, XII. 97, 476, XIII. 82.

³ E. O. E. XI. 322.

⁴ E. O. E. XII. 96, 475, XIII. 80.

⁵ E. O. E. IV. 195, VI. 90, 359, IX. 153, X. 324, XI. 142, 323, XII. 475, XIII. 81.

tottrendeket, tanácsosokat, érdemestisztviselőket tisztökben meghagyja, kik maradni akarnak, azokat megtartja, kik nem akarnak, azokat maradásra nem kényszeríti.¹ A mint egyes emberek jogait, megtartja, úgy az egész országot, a Bethlen Gábor idejében kifejtett uniot, közös jó s balsors elviselésére való szövetségkötést megtartja, amennyiben az unio megtartására az alattvalók évenként esküt tesznek, ezen eskü letevését nem gátolja.² Vallásában mindenkit bántatlanul megtart személyválogatás nélkül, ezt másokkal is megtartatja. I. Rákóczi György óta minden fejedelem megfogadja, hogy bármelyik valláson levő egyházra hatalmaskodva senkit nem küld, el nem foglaltatja, vallásáért senkit nem bánt, tudván, milyen fontos a vallásbéke a haza és a fejedelem megmaradására.³ Báthory Gábornak kifejtik, hogy minden állam békés, csendes megmaradása a külső ellenségtől való védelmen kívül a vallás tiszteletében áll, hogy senki lelkiismeretében nem háboríttatván, Istenét szabadon tisztelhesse, melynek utolsó eligazítása a világ végére maradt azon szentírási mondás szerint: Hagyjátok aratásig a konkolyt a buzával együtt nőni, nehogy a konkollyal a buzát is kitépjétek; erre példa lehet neki a lengyel állam is.⁴ Alsó-felső rendeknek az ő állapotuk szerint való becslésöket megadja, becstelenséggel illetni alattvalói közül senkinek nem engedi, sem maga becstelenséggel őket nem illeti.⁵ Szóval minde gyesekek, mind az egész állam jogait megtartja, mindenben az országgyűlési határozatok szerint jár el, azaz alkotmányosan uralkodik. Végrehajtó hatalmának külön-külön fejedelmi jogaira vonatkozó korlátozásairól az egyes jogok részletezésénél lesz szó.

Törvényhozó s végrehajtó hatalmát a fejedelem maga, vagy helyettese útján gyakorolja, *két az országgyűlés helyes-*

¹ E. O. E. IX. 153, X. 324, XI. 144, 323, XII. 97, 477, XIII. 82.

² E. O. E. IX. 154, XI. 143, 321, XII. 95, 474, XIII. 79.

³ E. O. E. IV. 195, VI. 89, 358, VIII. 314, IX. 152, XI. 142, 321, XII. 94, 473, XIII. 79.

⁴ E. O. E. VI. 89.

⁵ E. O. E. XIII. 82.

lésével maga nevez ki. Így hagyja Báthory István Báthory Kristófot maga helyett, Bocskay Rákóczi Zsigmondot, csak Bocskay halála után fejedelemmé való választásáig hosszabítja meg állását az ország. Bethlen Gábor Bethlen Istvánt nagyjá olyan időben, mikor maga benn sem volt Erdélyben. Az ország szívesen helyettségé fogadja. Apafi meg teljhatalommal feleségét nevezi ki.¹

Mind törvényhozó, mind végrehajtó hatalmának gyakorlásában ellenőrzője a *fejedelmi tanács*. A fejedelmi tanács Fráter György tanácsából fejlődött ki. Tagjainak száma akkor 22. A királyné mellé is rendelték tanácsot, a három rendből 5—5 tanácsost. Castaldo mellé négy tanácsost adtak, mivel a magyar nyelvet nem tudta. János Zsigmond visszatérése után Izabella kieszközölte, hogy idegenek is lehetnek tanácsosok, kiknek ellátása a fejedelem kötelessége. Izabella kieszközölte, hogy ő nevezi ki a tanácsosokat, kiknek száma 1558-ban 12. Ez a szám állandó marad.² A fejedelemség korában a tanácsosok választása teljesen az országgyűlés hatáskörébe tartozott, a fejedelem a választást csak megerősítette. De a jelölés a fejedelem joga volt. Bethlen Gábortól kívánták, hogy tanácsosokat mind a három rendből válasszon, törvénytudó, igazságszerető, békeszerető, jó lelkiismeretű embereket.³ Kötelezik a fejedelmet, hogy a tanácsot teljes számban megtartsa, ha valamelyik meghal, a legközelebbi gyűlésen mást választasson helyébe. A tanácsosok a hűségesküket a fejedelemnek s az országnak teszik.⁴ Tanácsukra a fejedelem köteles hallgatni, Brandenburgi Katalintól megkivánják, hogy a tanácsosok között különbséget ne tegyen, egyiket a másik elé ne tegye, kinek nem hisz, tudassa nyíltan s másikat választanak helyébe. Idegen se legyen tanácsos.⁵ A tanács

¹ E. O. E. II. 575, V. 439, VII. 549, XVIII. 144.

² E. O. E. I. 243, 409, 571, II. 57, 88.

³ E. O. E. VI. 358.

⁴ E. O. E. XI. 323, XII. 97, 477, XIII. 82.

⁵ E. O. E. VIII. 313, IX. 114.

szerepe Bethlen Gábor idejétől nagy, megkívánják az erdélyiek, hogy a fejedelem a tanács nélkül belső s külső országos dolgokat, külső állammal való szövetséget, derekas adományokat, fötiszteket ne tegyen.¹ Barcsaytól kezdve meg kimondják, hogy ha derekas országos dolgokat nélküle tesz, az semmis.² Viszont ha valamelyik tanácsos az ország törvényes szabadsága, határozata ellen, lelkiismeretét nem tekintvén, veszedelmes tanácsot ad, a dolog megismerése után száműzésse¹ hűtlenséggel büntesse.³

¹ E. O. E. VI. 359, VIII. 313, XI. 323, XII. 97.

² E. O. E. XII. 97, 477, XIII. 82.

³ E. O. E. VI. 359, IX. 154, X. 325, XI. 143, 323, XII. 97, 477, XIII. 82.

III.

A fejedelem jogai a külügy és a hadügy terén.

Mennyiben lehet szó Erdélyben önálló külpolitikáról. Erdély helyzete megadja külpolitikájának alapirányát. Ettől való eltérések. A külügy irányítója a fejedelem, amint ez a választási feltételekből, az egykoruak szavaiból, másoknak a külügytől való eltiltásából, a fejedelem követküldési, követmeghallgatási, utasításokkal való ellátási jogából nyilvánvaló.

A hadügy terén a fejedelem joga a háborúizetés, békekötés, a katonaság megszavazására vonatkozó előterjesztés, a hadfelkelés elrendelése, a gyülekezés helyének és idejének kitűzése, az összegyűlt katonaság felülvizsgálása, a táborban meg nem jelenők s engedély nélkül távozők megbüntetése, a főbb tisztek kinevezése, a végvárok gondozása, idegen zsoldosok tartása.

Erdély viszonyai között szabad külpolitikáról csak bizonyos határok között lehet szó. Erdély helyzete, két versengő állam közé való ékelése megadja külpolitikájának alapirányát. A török miatt merészebb külvállalatokba nem bocsátkozhatt, ha mégis megtette, annak csak kárát látta, ezzel csak a török beavatkozásokat segítette elő. A törökökkel való érintkezésnek sok oka volt, a meghalt fejedelem halálának hírüladása, új fejedelem választás, athname kieszközlése, adószállítás, ajándékküldés, időnként fizetett termésadó, a követek, az állandó konstantinápolyi követség, határvillongások, a magyar királyhoz való viszony mind az érintkezés anyaga. Vannak közöttük ügyek, melyekhez erősebb diplomaciai érzék is szükséges, mint a határkérdések, a török hódító vágyainak ellensúlyozása, főképp pedig Erdély egyéb államokhoz való viszonyának a török előtt is kedves színben való feltüntetése.

Ez egyuttal rávezet a másik állam, a magyar királysághoz való viszonyra. A magyar királynak a fejedelemválasztások alkalmával időnkint megnyilvánuló beavatkozási vágya, két esetben Erdély teljes átadása, a török kiűzése után Erdély megszállása, mind a diplomaciai tárgyalások, békekötések, szerződések bő anyaga. Mig a törökkel szemben Erdély függő viszonyba került, a magyar királysághoz való viszonyát szerződések szabályozták, amelyekben azonban soha sincs többről szó, minthogy az erdélyi fejedelem a magyar korona s szövetségesei ellen ellenséges indulattal nem lesz, Erdélyt el nem idegeníti, a bécsi békét megtartja, a törököt kivéve segítségére lesz, Bethlennél meg, hogy a katolikusoknak nem fog ártani.¹ Amennyiben a speieri szerződés megerősítést nem nyert, Báthory István hűségesküjének² megő utána érvénye nem lett, a két állam viszonya nem függő viszony.³

E két állammal szemben Erdély feladata állandóan ketős; a törökkel szemben, hogy jóindulatát fentartsa, a magyar királlyal szemben meg, hogy őt megnyugtassa, az erőszakos fellépéstől távoltartsa, nehogy ezzel csak a törököt ingerelve, Erdély elfoglalásának előidézőjévé legyen. A két állammal való béke tarthatja csak fenn Erdélyt, mint az egykoruak állandóan hangsúlyozták, fejedelmeik is hangoztatták. Már János Zsigmond kijelentette, hogy az ország csak akkor élhet

¹ L. Báthory Gábor idejében a kassai, tokaji, pozsonyi, Bethlen Gábor alatt a két nagyszombati, tokaji, I. Rákóczi György alatt a kassai, eperjesi béke pontjai között. E. O. E. VI. 108, 181, 211, 269, VII. 245, 256, 442, VIII. 418, IX. 255, 382—384.

² Hűséget, engedelmességet fogad, a magyar király barátainak barátja, ellenségeinek ellensége lesz. Erdély várait el nem idegeníti, az erdélyi rendeket jogaikban megtartja, megvédi, igazságot szolgáltat. E. O. E. II. 458—459.

³ Erdély függetlenségének kérdésével *Vajda Gyula dr.* foglalkozott „Erdély viszonya a portához és a római császárhoz, mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában” c. művében. Célja annak kimutatása, hogy Erdély önálló állam volt. *Amiről ő ír, arról itt nincs szó.*

békében, ha egyrészt a német, másrészt a török barátságát birja,¹ *mely nyilatkozatával megteremtőjévé lett Erdély szászados politikájának.* Bocskay még halálos ágyán is ezt tanácsolta az országnak, nem kényszerített rá senkit, de ez volt politikai végrendelete.² A rendek ezen politika megtartására kérik az országgyűlésen a fejedelmeket, állandó céljuk a béke fentartása, feltűnő szeretettel emlegetik állandóan a nyugalmat, dicséretekkel halmozták el az olyan fejedelmeket, kik — mint mondják — kegyes gondviselésük őrző szárnyaival befedték őket, kik szép nyugalomszerzésre csipőjüket felővezvén, békésen uralkodtak, kiknek árnyékában az ország békében pihenhetett, kik hűséges pásztor módjára védték őket.

Erdélynek ezen két államhoz való viszonya az az állandó háttér, amelyből az egyes politikai összeköttetések, törekvések mintegy kiemelkednek. Ilyen kiemelkedések az állandó politikától való eltérések, hódító vágyak, más államokkal való összeköttetések, tárgyalások, segítségadások. Ilyen államok a német birodalom, Lengyel-, Svéd-, Franciaország, Moldva, Havasalföld, különösen meg a magyar királyság, melynek alkotmányvédő mozgalmában ott van Erdély is. Különválásuk dacára meg van mindvégig az összetartás érzete, bár Erdélyt az Uristen az ő ítéletéből boldog emlékezetű királyok birodalma alól idegen nemzet hatalma alá rendelte, noha Istennek úgy tetszett, hogy Magyarországgal egy korona alatt ne lehessen, *de egy nemzet vagyunk, a magyar birodalomnak nem kicsiny része Erdély,* mondják az erdélyiek.³ Ez az összetartozás érleli meg bennök a gondolatot, hogy a magyar alkotmányvédelem szempontjából Erdély fennmaradása politikai szükséglet, Erdély hivatást tölt be, mint azt Szádeczky

¹ E. O. E. II. 184, 209—210.

² E. O. E. V. 435.

³ E. O. E. XII. 217.

Lajos dr. a kolozsvári egyetem 1907. május 29-én tartott záróünnepélyén oly meggyőzően kifejtette.¹

Mindezen külpolitikai ügyek intézése a fejedelem jogkörének legfontosabb része. Nincs joga, ahol annyi szerepe volna, mint éppen a külpolitika terén. A külpolitika irányítása a fejedelem egyéni törekvéseinek, politikai éleslátásának, vagy kisebb politikai tehetségének jelzője. Fráter György korától kezdve első sorban a fejedelmek politikai magatartása döntötte el Erdélynek más államokhoz való viszonyát, ezzel kapcsolatban Erdély boldogságának vagy szerencsétlenségének sorsát. Annyira a fejedelmek joga a külpolitika, hogy az erdélyiek választási feltételek útján igyekeztek politikájukra befolyást gyakorolni, állandóan békés törekvéseket fogadtatnak meg velők, mivel a béke legkevesebb áldozattal s állandó jóléttel jár.

Hogy mennyire a fejedelem jogköre a külügy, a választási feltételekből az egykoruk nézeteiből, másoknak a külügytől való eltiltásából, a fejedelem követküldés, követmeghallgatás, követeknek adott utasítás, a követek jelentésének tudomásul vétele jogából nyilvánvaló.

A választási feltételekben Báthory Zsigmond óta minden fejedelmet köteleznek a béke megőrzésére. A békét annyira fontosnak tartják, hogy egyre nagyobb kívánságokkal lépnek fel annak biztosítására, ami viszont amellet bizonyít, hogy a külügy teljesen a fejedelem kezében van. Így Báthory Zsigmondtól visszatérése után azt kívánják, hogy a haza csendes állapotjára, megmaradására a tanács s az ország véleményével egyezőleg, amit legjobbnak lát, minden igyekezetével megtegye. Báthory Gábornál már jobban részletezve kívánják, hogy a két császár között a hazát békességben megtartsa, mivel a hadakozásra elégtelenek, különösen tartson békét a törökkel a haza régi szokása szerint. A két

¹ Kivonatát I. Szádeczky Lajos dr.: Erdély történeti hivatása. Budapesti Hírlap 1907. jún. 11.

Oláhországgal is tartson barátságot. Báthory Gábor uralkodásának hatása alatt Bethlennek kötelességévé tették, hogy különösen a portával tartson jó viszonyt, nehogy megint a hazának romlása következzen, ezenkívül a kereszténységgel, a római császárral, Magyarországgal, az oláh vajdákkal is legyen egyetértésben. Brandenburgi Katalint kötelezik, hogy a portától el nem szakad, ugyanerre kötelezik I. Rákóczi Györgyöt is azon hozzáadással, hogy az országot elszakítani sem igyekszik, a töröknek kedvét keresi, kötelességét lerója, sem a római császár, sem egyéb keresztény fejedelmek s szomszéd országok ellen támadó hadjáratokat nem indít, hacsak okot nem adnak reá, hanem a jó viszonyt ápolja. Ezt ettől fogva mindegyik fejedelemtől megkívánják, Rhédei Ferencről kezdve meg azt is, hogy a portától hozandó athname kieszközlésében nem annyira a maga személyét tekinti, mint inkább az ország hasznára s megmaradására vigyáz s hogy azt milyen formában kérje, ezután az egész tanács egyetértésével végzi s mihelyt az írat megjön, az első gyűlésen közzé teszi.¹ Ezzel függ össze a *fegyveres szövethetése* ügye is, melyre nézve szintén az az erdélyiek kívánsága, hogy a fejedelem a tanács tudtával kössön szövetséget. Bethlen Gábortól kezdve a választási feltételekben kikötik, hogy a két császár s más államokkal való szövethetést a tanács nélkül ne tegyen. Rhédei óta meg kimondják, hogy a szomszéd s távoli országokkal, királyokkal, fejedelmekkel csak az egész ország beleegyezésével kössön szövetséget,² amiből világos, hogy II. Rákóczi György politikája nem az ország akarata volt.

Az egykoruak véleményének figyelemmel kísérése amíg egyrészt a fejedelem vezető szerepét igazolja, másrészt az egész fejedelemség korának külügyi képét adja. Fráter Györgyről már Tiródi megmondotta, hogy ha akarta császár, király

¹ E. O. E. IV. 195, VI. 90, 358, VIII. 314, IX. 152, XI. 142, 322.

² E. O. E. VI. 359, IX. 153, XI. 142, 322, XII. 95, 474, XIII. 80.

szemét bekötötte, amint szerette, mindkettőt úgy viselé.¹ Az egyesítés politikájának volt hive, éjjel-nappal szemei előtt lebegett, hogy Budát hogyan szerezze vissza.² Az ő politikája adja meg Erdély magatartásának irányát is. Izabella élete végén a magyar király barátságát keresi,³ de nem Erdély átadásának alapján. János Zsigmond uralkodása elején a béke politikáját, a két császárral való egyetértést hangoztatta,⁴ ő Erdély különállását már befejezett ténynek vette.⁵ De a speieri egyességben a fejedelemválasztásról nem gondoskodott, így az egyesség megint az egyesítést célozta, amint ezt Istvánfi világosan ki is mondja.⁶ Báthory István Békés ellen való fellépése az ország helyeslésével találkozott, mivel Békés „arcul” támadt a fejedelemre s az országra⁷; lengyel királlyá választását is jó szívvvel veszik, a választáson örülnek s hálát adnak az Istennek, ki a szegény magyar nemzetnek utolsó reménységében megengedte érni és látni, hogy véréből való

¹ Tinódi: Erd. Hist. 239—240 sor. (Régi M. Költők Tára III.)

² Forgách Ferenc magyar históriája 1540—1572-ig, 28 l. (M. Hung. Hist. Írók XVI.)

³ Ezen fordulat okát azon kor alapos ismerője, Mikó Imre se tudta megmagyarázni s az okot uralkodásvágyban, háborúságokkal járó lelki nyugtalanságban, egyes tanácsosok rábeszélésében keresi. (Mikó Imre: Erdély különválása Magyarországtól 112. l. M. Tud. Ak. évkönyvei 9 k.) Izabella uralomvágyát életrajzírója, Veress Endre is fontos tény gyanánt emeli ki. (Dr. Veress Endre: Izabella királyné. Magyar Tört. Életr. XVII. évf.)

⁴ E. O. E. II. 184. 209—210.

⁵ Így fogja fel Szádeczky Lajos dr. is, mikor Békés Gáspárban, János Zs. tanácsosában olyan politikust rajzol, ki Erdély és Északkeleti Magyarország egyesítésére törekszik. (Békés Gáspár 9. l. Magyar Tört. Életr. 1887.)

⁶ Istvánfi: Magyarorsz. Tört. 1490—1606-ig. Ford. Vidovich Gy. 579. l. Életrajzírója, Jakab Elek (János Zsigmond választott magyar király élete és uralkodása. Keresztény Magvető II. k. 158. l.) János Zsigmond gyengeségét, ingadozását mentve, a hanyatlásért rászórt vádak ellenében kiemeli, hogy olyan korban élt, mikor Magyarország állami, társadalmi s vallási élete az anarchia tetőpontján állott.

⁷ E. O. E. II. 563.

királyt idegen nemzeteknél is lásson és mint azelőtt erdélyi vajdaságból egyeseket fő-fő tisztségre s királyságra vitt, most is e földnek a jövő időkre szóló állandó dicsőségét megérni engedte.¹ Báthory Zsigmond német politikája fokozatosan lett ismeretes a rendek előtt. Az 1594. febr. havában — az országgyűlési végzés szerint — az országgyűlésre küldött előterjesztésében a fejedelem bőbeszéddel adta elő a török készülődéseit a keresztények ellen s Szinán sürgetésére az erdélyiek hadbaszállását, miből hogy eddig nagyobb baj nem lett, az Istennek hálát adnak érte, kérve, hogy ezután is védje meg őket mindenféle ellenség dühösségétől. Előadta a fejedelem sok ország, hatalom, nemzet felháborodását s készülődéseit.² De míg a szomszédság egyfelől-másfelől is talpon van, nem lehet okuk a panaszra, a felség állandóan ügyel rájuk.³ Júniusban már megtörténik az első szövetkezés, de erről se az augusztusi, se a novemberi országgyűlésen egy szó sincs,⁴ ami legjobban igazolja, hogy ez a politika szintén a fejedelem műve. 1595. április hónapjában a fejedelem már jelenti, hogy miután egyenlő akarattal a pogány barátságát megvetették s a haza javáról való gondoskodást reá hárították, ő ezt jól elvégezte. A rendek kéri tehát jó-akarátát továbbra is, főkép most, amikor a kegyetlen pogányság torkát reájok tátotta.⁵ A fejedelem a külpolitikai viszonyokat ismertetve előadta, hogy a némettel való szövetkezés megtörtént, mit az erdélyiek is helyeselve, örömlüknek adnak kifejezést, hogy az Isten őket a gonosz pogány régi inségéből kimentette s az oly hatalmas fejedelem szívét hozzájuk vitte.⁶ Rudolf-fal való egyességét, Erdély átadását is ő ajánlja az edélyi rendeknek,⁷ mi hogy nem tetszik nekik, mutatja a

¹ E. O. E. II, 575.

² E. O. E. III. 430.

³ E. O. E. III. 439.

⁴ E. O. E. III. 446, 459.

⁵ E. O. E. III. 467.

⁶ E. O. E. III. 468.

⁷ E. O. E. IV. 156, 157.

hűvös hang is, mellyel az országgyűlésen az ügyet fogadják, mutatja Zsigmond gyors visszafogadása is. Báthory András ajánlásakor a fejedelem felhossa, hogy a két császár között az országra való gondviselést tovább nem viselheti, erre jobb lesz András. Keserves szívvvel vesznek erről tudomást a rendek — mondják — mivel az ő uralkodásával mindig elégedettek voltak, de miután a maradásra rábeszélőik nem sikerült s az előszámlált okokat méltóknak, bizonyosaknak látják, egyértelemmel megválasztják Andrást az ő akarata szerint.¹ Bethlen támadásakor is hálát adnak az Istennek, hogy urok szívét a szomszédországbeli saját vérök szabadságának oltalmára s ezen kívül idegen, erős, hatalmas nemzetségek segítségére felindította és sikerein kicsinytől nagyig az egész ország tiszta szívből örül.² I. Rákóczi György fellelése nem is hagy lényegesebb nyomokat az országgyűlési határozatokban, annyira a fejedelem ügye a külügy, hogy nem is okoz a tárgyalásban nehézségeket. Lassan indul meg Rákóczi, első előtte Erdély belnyugalma, felfogása szerint szép dolog a bő tárház, a kedveltség, sok jóakaró, híresség, szép dolog várakat szemlélni, a becsülés tetejének halmán ülni, rettegettnak lenni, de ennél szebb: a haza, a nemzet szeretete, annak szabadságának igazán való oltalmazása.³ II. Rákóczi György hadjáratának célja — saját szavai szerint — a szegény haza barátainak, jóakaróinak számosítása, ellenségei igyekezetének megelőzése, kik fegyverrel készülődnek. Emberi számítás szerint — mondja — az alkalom igen jó volt, győzelmes, hatalmas nemzetek hívására ment, ezenfelül kötelességéhez hiven ezen szándékát előbb a tanáccsal, majd az egész országgal közölte.⁴ S a rendek utólag mégis úgy találják, hogy ez minden ok nélkül felvállalt hadmenet volt; akik meg azt híresztelték, hogy a kudarcot követő bajoknak

¹ E. O. E. IV. 277—279.

² E. O. E. VII. 539, 548.

³ E. O. E. IX. 277.

⁴ E. O. E. XI. 288.

magok az okai, azt felelik, hogy ők nem mentek volna, ha kedvök ellen, mintegy nyakon kötve nem vitték volna őket.¹ Kemény János fellépése megbuktatta Barcsayt, a német párt felé irányította a közfigyelmet. Barcsay lemondott — írják — mivel külső országbeli személyektől, hiteles írásokból, portán levő atyafiak hiteles szavaiból világos, hogy a haza veszedelme, végső romlása már a töröknél régen feltett szándék.² Kemény német politikája nem sikerült, Erdély is újra török-párti lett, míg a kényszerűség, a török kiűzése ezt lehetetlenné nem tette.

Mivel a külügy intézése a fejedelem joga volt, *tudtán kívül senki* idegen állammal összeköttetést fenn nem tarthatott, *követet, levelet nem küldhetett*. Viszont, akik kereskedés ürügye alatt, vagy bármily célból künn jártak, ha levelet kaptak, kötelesek voltak a fejedelemnek felbontatlanul bemutatni. Ha meg valaki az ellenségtől kapott levelet be nem mutatta, vagy nem jelentette, az olyant, mint kémet büntették. A büntetés fej- és jószágvesztésből állott. Megkivánták az erdélyiek, hogy a fejedelem hire, tudta, akarata nélkül senki idegen országba ne járjon, nehogy járásából a hazára veszély következzen. Kinek dolga volt künn, a fejedelem utlevelével mehetett, különben örök hűtlenség bűnébe esett. Mint ilyen, vagyonát úgy is elveszithette, hogy még utódai se kaphatták vissza. Kimondották, hogy az ilyen ne kapjon kegyelmet. Az ilyen járó-kelőket minden tisztviselő, vég helyi katona, harmincados köteles volt utjában feltartóztatni s a fejedelem elé vinni. A fejedelem őrizet alá vétette, de míg ügye el nem dőlt, rangjához illően tartotta. De ki mással szemben váddal lépett fel s azt bizonyítani nem tudta, hasonlóan bűnhődött, mint a bűnös. Belmozgalmak idején e határozatokat ismételten megújították s a fejedelemség egész kora alatt érvényben is maradtak.³

¹ E. O. E. XII. 103, 217.

² E. O. E. XII. 473.

³ E. O. E. I. 84, II. 59, 499, 544, 545, III. 227, 391, V. 266, X. 367, XII. 301, 499.

Követküldésben, a követek kiszemlézésében, menedéklevéllel való ellátásában, megbízó levelének kiállításában, a követek jelentésének meghallgatásában, azoknak való válaszadásban s ezzel a külpolitikai ügyek irányításában a legmesszebb menő jogai voltak. *A követek küldése* nem tartozott érintetlen jogai közé, de választását az ország elfogadta, csak azt kötötték ki, hogy a követ legyen megbízható, alkalmas, jó szónok, tapasztalt s képzett.¹ Egyébként a személy megválasztását eleinte teljesen rábízták, hogy azokat küldje, kiket alkalmasaknak talál. Brandenburgi Katalin uralkodásától azonban kikötik, hogy a fejedelem követet csak a tanács tudtával nevezzen ki s csak annak tudtával küldjön.² Az országgyűlés is választ követeket, de fontosabb ügyekben csak, vagy mikor a fejedelemség kormányzó kezében van, bár saját szavaik szerint, a fejedelem választhatná.³ A kiküldött követnek a fejedelem utlevelet, *menedéklevelet adott*,⁴ hogy senki fel ne tartóztassa; *megbízó levelet* állított ki számára,⁵ hogy hitelességét bizonyíthassa; *utasításokkal*⁶ látta el őket, melyek részint nyíltak, részint titkosak lehettek. Ilyen utasításokban részletes kioktatást kapott, hogy mire mit feleljen, kiknél járjon, hol mit beszéljen. Az utasítások a dolog természete szerint mindig mások és mások, a törökországi követeknek, mivel sokszor jártak a portán s mivel állandóbb ügyeket tárgyaltak, megállapodottabb utasításuk volt.⁷ A viszatérő követek először a fejedelemnek *számoltak be*.⁸

¹ E. O. E. II. 58, 215, 322.

² E. O. E. VIII. 314, XI. 142, 322.

³ E. O. E. V. 444. VII. 181, VIII. 93.

⁴ E. O. E. IX. 315, XVIII. 525, 361, 362.

⁵ E. O. E. I. 243, VII. 423, VIII. 185, 325, 375, 377, XIX. 405.

⁶ E. O. E. VI. 548—550, IX. 498—500, XI. 83—92, 92—95, XI. 136, 431—438, XII. 474, XIV. 236, 238, 241, 274, 284, 286, XVI. 199, XVIII. 475, 569, 574, XIX. 62, 128, 195.

⁷ Magyar Tört. Tár XI. 179.

⁸ E. O. E. VIII. 136, 145, 192, XVIII. 265, 379—381, 383, 384, 387, 396, 431, 435, 438, 440, 453, 455, 479, 482, 540, XIX. 90—96, 129, 150, 209, XX. 153—155, 200, 201. stb.

Az idegen követeket a fejedelem *fogadta*. A fogadás fényes volt, de nem egyforma mód szerint történt. A fogadásra, a követekre való gondviselésre az udvarmester a fejedelemtől esetről-esetre kapott utasítást. A fogadásnál büntetés terhe alatt a személyzetnek kijelölt helyén kellett lennie.¹ A követeket a fejedelem *meghallgatta*. Brandenburgi Katalin uralkodásától megkivánták az erdélyiek, hogy a fejedelem az egész országot érintő dolgokban járó követséget *a tanács nélkül ki ne hallgassa, választ ne adjon*. És pedig se jövetelkor, se azután ne hallgassa ki a tanács nélkül, se a tanács nélkül el ne bocsássa, szállásukra titkon ne járasson.²

Mindezzel szemben az országgyűlésnek a külügyek terén kevés joga maradt. Idegen uralkodók többször fordulnak ugyan a rendekhez is, a fejedelemhez küldött iratokkal egyidőben az országgyűlésnek is írnak, a magyar király a fejedelem ellen több ízben egyenesen hozzájuk fordul, a rendek is felelnek ilyen levelekre, de a külügy vezetése nem az övék. Az országgyűlés felír a törökhöz is, közvetítő szerepet vitt a fejedelemségért versengők s a fejedelem között, a lemondott, vagy lemondásra kényszerített fejedelmet újabb törekvéseiről való lemondásra akar készíteni, de ezen szereplése időhöz kötött s nem a fejedelem tudtán kívül való, sőt engedélyével történik. Így pl. I. Rákóczi György és Bethlen István között levő viszály alkalmával azt írják, hogy a fejedelem megengedte, hogy a rendek magokat ő és Bethlen közé helyezték s a Bethlent pártfogoló törökhöz Budára követeket küldhessenek, nekik utasítást adhassanak.³ Az ország a külügy állásáról az országgyűlésekre küldött diplomaciai levelekből értesül, amelyeket ott felolvasnak. De a felolvasás nem mindig történt meg, azért a tájékoztatlan-ságból eredő bajok miatt kívánják, hogy a fejedelem a külföldről jött iratokat mutassa be.⁴ Az uralkodó az országgyű-

¹ Magy. Tört. Tár. 178.

² E. O. E. VIII. 314; XI. 142. 322; XII. 95, 474; XIII. 80.

³ E. O. E. IX. 460.

⁴ E. O. E. VI. 362.

lésen előterjesztésében első sorban a külpolitikáról számol be, az alattvalók válasza rendesen ugyanaz. Hálásan köszönik fáradságát, amellyel az ország megvédésére törekszik, gondoskodását kikérik a jövőre is. Közben tudósítását bizonyos aggodalommal fogadják, ellene azonban nem tesznek. Fejedelemváltás esetén a rosszul végződött politikai mozgalmról szabadabban is nyilatkoznak, az új fejedelemmel szemben a választási feltételekben szigorubb utasítással lépnek fel, de azért a jog mindvégig a fejedelemé maradt. A fejedelem külügyi előterjesztéseibe könnyen beleegyeznek, innét magyarázhatók meg egyes fejedelmek merészebb törekvései. Nem szólnak a könnyű beleegyezés ellen az egyes ismeretes belmozgalmak, melyek a fejedelem ellen irányultak, ezek nem voltak általános részvétet keltők, inkább magánvállalkozások. Igazolják a fejedelem vezető szerepét a hűtlenségi perek is, melyek az országgyűléseken nagyobb vihart nem támasztottak. Így a fejedelemnek a külügy terén való *vezető szerepe nyilvánvaló*.

*

A fejedelemnek a *hadügy* terén is jelentős jogai voltak. Az erdélyiek a régi példabeszédre hivatkozva, többször hangoztatják, hogy boldog város, boldog nemzetség az, mely béke idején gondoskodik a hadügyről.¹ E felfogás magyarázza meg, hogy hadügyük fejlett. A katonaság a nemesekből, a nemeseknek porták szerint kiállított jobbágyságából, a székelekből, a szászoknak rendesen kerek számú gyalogságából s a városok katonáiból áll. 1594 után szaporodik a zsoldos katonaság száma. Ezekhez járul a véghelyeken s a kincstár váraiban elhelyezett várkatonaság. A színes katonaság, a veres ruhás székelek, fekete ruhás szász, kék ruhás udvari sereg, 1575 óta pázsit zöld színű jobbágy gyalogság s nemesség tekintélyes sereget alkot, melynek *vezére* a fejedelem.

E nagy számú had kiállításában, alkalmasságának megállapításában, a megjelenés ellenőrzésében, a távolmaradók büntetésében, tisztek kinevezésében, hadi szabályok alkotásában, a hadsereg felosztatásában, várkatonaság tartásában,

¹ E. O. E. II. 548, VIII. 125.

háború üzenésben, békekötésben a fejedelemnek nagy jogai vannak. Így a fejedelemnek külügyi jogaiból nyilvánvaló, hogy a *fejedelem joga a háború-üzenés, békekötés, idegen uralkodókkal való szövetezés*. Bethlen Gábor óta megkívánták, hogy a fejedelem mindezt a tanács tudtával tagye. Báthory Zsigmond óta következetesen kéri, hogy a fejedelem a béke fentartásában munkálkodjék, I. Rákóczi György óta, hogy támadó hadjáratot ne viseljen. A szükséges katonaságot *a fejedelem előterjesztésére* az országgyűlés szavazta meg. A megszavazott katonaság készenlétbe helyezkedett, hogy a *fejedelem hívására* rögtön mehessen, mit ha meg nem tesznek, a fejedelem büntetheti őket.¹ A fejedelem joga tehát a *hadfelkelés* idejének megállapítása. Ilyenkor a fejedelem ráírt a tisztviselőkre, mire ezek a nemességnek meghírdették s ezek katonaságukkal kötelesek voltak megindulni.² Lassan szokásba jött, hogy a fejedelem hadfőfelkelést a tanáccsal egyetértőleg hirdethetett.³ Az összegyűlt katonaságot a fejedelem *megvizsgálta* (mustra), *a szemlének helyét s idejét is ő állapította meg*. Ennek bizonyítéka, hogy kérték a fejedelmet, hogy a szemle a székhelyeken lehessen, hogy ne kerüljön sokba. Ha maga a fejedelem akarja megnézni és külön helyeket tűz is ki, a szegénységnek ne legyen nagy kárára.⁴ 1575-ben egy szemlén a fejedelem Fehérmegye s Hunyadmegye katonaságát Fehérváron, a többi magyar megyéét Tordán, a székelyeket s szászokat Fogarason vagy Medgyesen, Aranyos székét Tordán akarta megnézni.⁵ Bocskay helyett helytartója Rákóczi Zsigmond tartott szemlét, más esetben, kit a fejedelem maga helyett kijelölt.⁶ Ki jó felszerelés nélkül jelent meg, vagyont veszítette.⁷ *A táborba való meg nem jelenésért, vagy a táborból való elszökésért, engedély nélkül való eltávozásért a fejedelem adott büntetést.*

¹ E. O. E. II. 540, 545, III. 473.

² E. O. E. IV. 265.

⁵ E. O. E. II. 570.

³ E. O. E. XV. 202.

⁶ E. O. E. V. 400, XV. 202.

⁴ E. O. E. VIII. 125.

⁷ E. O. E. IX. 407—408.

Az otthon maradó nemesek neveit összeírták, átadták a fejedelemnek, ő határozta meg, hogy emiatt büntetésből elvesztett javait ki tarthatja meg, ki nem.¹ Maga az országgyűlés is kéri, hogy a fejedelem bocsásson meg a távolmaradóknak, ha van rá ok. Így 1599-ben hivatkoznak az elszegényedésre, fizetéseképtelenségre, dögvészre.² Viszont a megjelenők közül, ki engedély nélkül ment el, annak birtokát a fejedelem elajándékozhatta.³ Kemény János fejedelem engedélyt adott, hogy azokat, kik a táborból megszöktek, engedély nélkül otthon maradtak, bárki szabadon ölheti, vághatja. Ha jobbágy ilyent eléje hoz, az nemességet kap.⁴ Az összegyűlt sereg *főtiszteit a fejedelem nevezte ki*. Báthory Gábortól a választási feltételekben megkivánták, hogy tiszteket, generálisokat, kapitányokat, hadnagyokat úgy nevezzen ki, hogy a hazafiak sérelmet ne szenvedjenek. Tiszteket érdem szerint, valláskülönbség nélkül adjon.⁵ Brandenburi Katalintól kívánják, hogy tiszteket a helytartó és tanács nélkül ne tegyen.⁶ *A tisztek fizetését* a fejedelem szabta meg, mint ahogy *a zsoldos katonaság fizetésének* megállapítása is őt illette. A zsoldos katonaságra vonatkozólag Báthory Zsigmondnál még azt írják, hogy idegeneket katonáknak alkalmazhat, Brandenburi Katalintól már kívánják, hogy idegeneket se maga mellett, se a várakban ne tartson. Utódaitól is kívánnak annyit, hogy az ország akarata nélkül idegeneket nem alkalmaznak.⁷ Ezen hadsereget a fejedelem az ország akaratán kívül a határokon túl nem viheti, Apafitól a választási feltételekben kívánják, hogy *a sereget az országból ki ne vigye*, kivéve ha a porta parancsolja.⁸ A táborban levő katonaság számára a fejedelem

¹ E. O. E. IV. 107, 244.

² E. O. E. IV. 266.

³ E. O. E. III. 449, IX. 407—408.

⁴ Szék. okl. VI. 233—234.

⁵ E. O. E. VI. 90.

⁶ E. O. E. IX. 113.

⁷ E. O. E. IV. 196. VIII. 314, XI. 324, XII. 98, 478, XIII. 83.

⁸ E. O. E. XIII. 84.

*hadi törvényeket adott, a fővezért utasításokkal látta el, fegyvereket vásároltatott, a sereg téli szállását kijelölte, gondoskodott a véghelyekről. E véghelyeket őriztette, fentartásukról gondoskodott, erre az országgyűléstől pénzt kért. Hozzá tartozott a seregfelosztás elrendelése. Személye védelmére az ország mellette katonaságot tart, 500 gyalogost s 500 lovast.*¹

¹ E. O. E. V 411, VI. 94.

IV.

A fejedelem jogai a pénzügy terén.

Adókimutatásra való javaslattevés. Állandó s időnkint kimutatott jövedelmek kezelése. Jogának fontosságát a kezelt összeg nagysága mutatja, amely összeg egyuttal Erdély kiadásainak s jövedelmeinek kimutatását adja. A pénzügygel összefüggő jogai közé tartozik a nemesítés, adó alól való felmentés, birtokadományozás, a városok kiváltságokkal való ellátása, vásártartásra való engedélyadás s pénzverés joga.

A fejedelem joga a pénzügy terén kettős: adókimutatásra való javaslattevés s az összes jövedelmek kezelése. A *javaslat* jogával az országgyűlésen élt; az országgyűlési előterjesztésekben felsorolva az okokat, amelyek a fizetést szükségessé teszik, fizetésre szólítja fel az országot. Az így megszavazott adóhoz járultak az állandó jövedelmek, vagyis a kincstári birtokok, bányák, dézsmák, belföldi vámok, határvámok, vagy harmincadok jövedelme. Az országgyűlésen megszavazott adó a kapuadó (portaadó), melyet a nemesek jobbágyságai, főleg II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után többször a nemesek is fizettek. A szászok a kapuadónak megfelelően fizettek kapu szerint, vagy kerek összegeben, a székelyek adózása időnként változó. Az 1545-iki határozat szerint¹ Ferdinánd erdélyi uralmáig a székely nemzet egyenlően viselte a terheket a másik két nemzettel. Ferdinánd visszaállította az ősrégi adózást, az ökörsütést. János Zsigmond újabb uralkodásától megint rendszeresen fizettek 1599-ig, Mihály vajda bejöveteleig. Mihály vajda megint fölmentette őket a

¹ E. O. E. I. 217.

rendes adózás alól,¹ de 1600 októberétől² 1603-ig állandóan fizettek. 1604-től az országgyűlésen nincs szó róluk, csak városaik fizetnek. 1610-ben a követköltségre kivetett összeg egyharmadát (1000 frt) fizetik, 1614-ben a portánként kivetett 2 frt. s Fehérvár építésére 1 frt. adót, 1615-ben 1600 frt. követköltség egyharmadát fizetik.³ 1616-ban a konstantinápolyi magyar ház költségeinek (4000 frt.) harmadrészét, a főnépek kivételével katonaruhára fejenként 110 dénárt, 1620-ban meg 1 frt. adót fizetnek.⁴ 1621-ben minden zászló alól kiállott jobbágy után a török adóba évenként 1—1 frtot ígérnek.⁵ 1621-ben először történik, hogy azon birtokaik után porták szerint a magyar megyékkel egyformán fizetnek, melyek a székely székeken kívül vannak.⁶ 1630-tól az ilyen birtokok után állandóan adóznak 1658-ig. Ekkor először fizetnek kerek összeget a tatár fogságba került rabok váltságára 2000 tallért.⁷ 1658 novemberében szabad székely, lófő, drabant, jobbágy egyaránt fizet; 1659 márciusában azok, kiknek a székeken kívül birtokuk van; ugyanezen évben fizetnek még annyit, amennyit a rabok váltságára fizettek.⁸ 1660-tól kezdve állandóan adóznak, 1665-től állandóan kerek összegben fizetnek. Ezekhez járulnak még 1594 óta a városok időről-időre megállapított kerek összeggel. Adózó képességüket a fejedelem fokozhatta *kiváltságok adásával, vásártartás engedésével*.⁹ Kerek összegben adózó (taxás) városok Kolozsvár, Kézdivásárhely, Egeres, Bereck, Sepsziszentgyörgy, Udvarhely, Keresztúr, Illyefalva, Kismarja, Bánffyhunyad, Fehérvár, Almás, Abrudbánya, Vizakna. 1623-tól Bereck, Keresztúr, Kismarja, Abrudbánya, 1630-tól Vizakna elmarad, 1627-ben helyökbé jön Nagyvárad. A többi város porták

¹ E. O. E. IV. 431.

⁸ E. O. E. XII. 100—101, 227, 293.

² E. O. E. IV. 579.

⁹ Szék. Okl., IV. 59, 197, V. 111.

³ E. O. E. VI. 191, 414—415, VII. 252.

⁴ E. O. E. VII. 323, 388, 550.

⁵ E. O. E. VII. 556, 561.

⁶ E. O. E. VII. 560.

⁷ E. O. E. XI. 372.

szerint fizet. A kapuadó mellett időnként más adóalapok is szerepelnek. Ilyenek az állatok, a termés szerint szedett adó, a fejadó, a sószállítással való adózás, a mézzel, viasszal, ökörrrel, szőrrel való kereskedésnek monopoliuminál való tétele. Viszont idővel, főleg II. Rákóczi György hadjárata óta, az adófizetők száma is megnagyobbodik; rendszeresen fizetnek adót a kereskedők, a papok, hivatalnokok, sokszor a nemesek is. Továbbá nem olyan gyakori a *nemesítés, mely adómentességgel jár, az adó alól való fölmentés*, adóleszállítás, melyek szintén a fejedelem jogai közé tartoztak. Az adó alól való felmentés, adóleszállítás jogosultságát tűzvész, dögvész, háború, elemi csapások idején az ispánok állapították meg, így lényegileg mindkettő az ő joguk, de a fejedelem maga bárkit felmenthet az adó alól, vagy adóját leszállíthatja.

A fejedelem *pénzkezelési joga* az adóra s a rendes jövedelmekre egyaránt vonatkozik, bár a kezelés módja nem állandó. Már Fráter György evvel biztosította hatalmát, Izabella is megkapja a pénzkezelés jogát azon jellemző megokolással, hogy Fráter alatt a kincstári hivatal sokba került. Majd megint elvették Izabellától e jogot s kincstartó tartására kötelezték. Báthory István uralkodása kezdetén az 1571 május 24—31 országgyűlés kimondja, hogy mindennemű jövedelmek a fejedelemhez tartoznak, ki ezekből az országra s annak szükségére olyan gondot viseljen, hogy a haza semmiben meg ne fogyatkozzék.¹ A pénzkezelés ettől fogva a fejedelem kezében maradt. Amennyiben a kezelésben egyenlőre nagyobb megszorításokat nem alkalmaztak, költekező fejedelmek az államot is pénzzavarba sodorhatták. Így volt Báthory Zsigmond alatt, kit az országgyűlés int, járjon utána, hogy a pénz szükséges, hasznos, jó helyre kerüljön; majd felszólítják, hogy csak elmulaszthatatlanul szükséges dolgokra költjön, töröljön el mindenféle felesleges s haszontalan kiadást.² Brandenburgi Katalinnál kikötik, *hogy a tanács tetszésével kincstartót válasszon*, ezt az ország is elfogadja

¹ E. O. E. II. 474.

² E. O. E. III. 386, 421.

s ennek hatáskörét a fejedelem s a tanács írja körül.¹ Ugyancsak alatta kimondják, hogy az állami s magánjövedelmek egyaránt a kincstartó kezelése alá tartozzanak, mivel világos, hogy az együtt levő erő mindig hasznosabb, állandóbb, a megrontott erő erőtlenebb, veszedelmesebb.² Rhédei választásától kezdve állandóan megkivánják, hogy a *fejedelem az országgal együtt kincstartót tegyen* az országos jövedelmek felszedésére; ha meg időközben kellene tenni, a tanáccsal egyetértőleg másikat tegyen és a legközelebbi gyűlésen az ország a választást helybenhagyja.³ Mindamellet a kincstartói állás nem önálló állás, az adók beszedésére időnkint bizottságokat, pénzkezelőket is választottak, pénzkiadásra meg fizető mestereket, de a fejedelem pénzkezelési joga mindvégig érvényben marad, a beszolgáltatandó adó helyüli s mindig a fejedelem tárházát jelölik meg. Hogy az állandó jövedelmek teljesen a fejedelem kezelése alá tartoztak, arról Bornemisza Anna gazdasági naplói a legvilágosabban tanuskodnak.⁴

A fejedelem pénzkezeléssjogának fontosságát a pénzüsszeg nagysága mutatja meg. Az előterjesztésekben kért összeg arányban áll az állam s a fejedelmi udvar *kiadásaival*. Az udvartartás, az állandó katonaság, a végvárak fentartása, a követküldések, a török adó, 1686-tól a német katonaság tartása súlyos terheket róttak az államra. Nem csoda, ha időnkint új adóalapokról gondolkoztak, a kincstári birtokokat gondosan kezelték, a fejedelmek választásánál a vagyonra is tekintettel voltak, mivel a fejedelmek sajátjukból is sokat áldoztak, mit leginkább Apafinál látunk. *Az udvartartás költségeinek* feltüntetésére szolgáljon néhány adat. Brandenburgi Katalintól kivánták, hogy belső udvara 200 embernél többől ne álljon.⁵ II. Rákóczi György alatt 136 volt azok száma,

¹ E. O. E. VIII. 314, IX. 85.

² E. O. E. IX. 82.

³ E. O. E. XI. 324, XII. 98, XIII. 83.

⁴ Bornemisza Anna gazdasági naplói. (I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. k.) Budapest, 1911. Szerkeszti: Szádeczky Béla dr.

⁵ E. O. E. VIII. 314.

kik Lengyelországba elkísérték,¹ asztali szolgák, inasok, mesteremberek, étkezésnél segédkezők, konyhaszemélyzet, katonák, két muzsikus. Apafi udvarában 1666-ban van főudvarmester (hopmester), komornik, 22 főember, 18 bejáró, 20 étékfogó, a fejedelemasszonynál asztalnok, 20 étékfogó, 10 asztali bejáró, 11 pohárnok, 3 konyhamester, lovászmester, 6 mesterember, zenészek (öt trombitás, egy török sípos, egy virginás, két hegedűs), ezekhez járulnak a bejáró és étekhordó urak inasai, a konyhában 27 s még körülbelül 20 egyéb alkalmazott.² 1683-ban van 51 főember, 21 bejáró, 26 étékfogó, 49 inas, a fejedelemasszonynál 17 étékfogó, továbbá vannak pohárnokok, mesteremberek, konyhaszemélyzet, zenészek (10 trombitás, 3 sípos, virginás, 5 hegedűs), együtt 503. 1687-ben, mikor ezekhez még egyéb alkalmazottak is járulnak, halászhordók, gyertyamártók, lovászok, kocsisok, katonák, cipőhámozók, 703 az udvarnép száma.³ 1681-ben Apafival a táborba menő személyzet 200 körül van, köztük hopmester, udvari pap, udvari kapitány, gyalogkapitány, étékfogók, pohárnokok, inasok, lovászok, mesteremberek, 2 sípos.⁴ A személyzet ellátása nem egyforma; Bornemisza Anna feljegyzései e tekintetben is tájékoztatást nyújtanak. Az 1666 s 1681-ből eredő kimutatás szerint naponként kaptak cipót, sokan bort, szalonnát, ecetet, húst, túrót, zöldségféléket, szárnyasokat, gyümölcsöt, halat. Az 1666-iki jegyzék szerint két naponként kellett 536 asztali cipó, 2176 közcipó, egy vágó marha, 282 font hús, 4 juh, 2 bárány, 57 tyúk, ehhez még megfelelő méz, vaj, bor, ecet, köleskása, árpakása, gyertya. Tisztán a fejedelem asztalára naponként kellett 100 font tehénhús, 8 juh, 26 tyúk, 2 lúd, 1 mtr. borsó, 1/2 mtr. fehér liszt, 10 font szalonna, 60 tojás, 1 malac, ehhez kenyér, méz, vaj, ecet, zöldség. Az 1681-iki

¹ Rhédei László naplói 12—13. l. Magyar Tört. Tár, XVII. k.

² Tört. Tár, 1894, 557—563.

³ Tört. Tár, 1893, 161—163, 163—165.

⁴ E. O. E. XVII. 207—212.

kimutatás szerint a nemes udvari személyek naponként 2—2, a hopmester 16, a szolgák, alsóbb rendűek pedig 3—9 közcipőt kaptak, többen bort, néhányan túró. A pénzüsszegre vonatkozólag egy 1684-ből s egy 1686-ból eredő kimutatás nyújt tájékozást.¹ Az 1684-iki kimutatás szerint az októberi cantorra² (okt., nov., dec. hó) az előkelőbbek fizetése 1788 frt. 75 d., a szolgaszemélyzeté 807 frt., együtt 2595 frt. 75 d. Az 1686-iki kimutatás szerint a januári cantorra (jan., febr., márc. hó) a fizetés 2606 frt. Az előbbi szerint az évi kiadás 10,383 frt., az utóbbi szerint 10,424 frt. A fejedelem családja tisztán magára költ évenként 207 aranyat s 1999^{1/2} tallért.³ Az aranyat négy, a tallért két forintjával számítva,⁴ ennek összege 4827 frt. Az udvar évi költségét a kétféle kiadás adta. *Az 1684-iki kimutatás összege a fejedelmi család kiadása együtt 15,210 frt., az 1686-iki kimutatás összegével számítva 15,251 frt.*⁵ Az udvartartáson kívül *állandó kiadás a török*

¹ Tört. Tár, 1893, 165—166.

² Egy cantor 3 hónap. Tört. Tár, 1893, 162. Magyar Tört. Tár, XIX. 197.

³ Tört. Tár, 1892, 746.

⁴ *A pénz értéke változó.* A szokásos pénzek a dénár, forint, tallér, arany, 100 dénár tesz egy forintot. A *tallér* értéke 1593-ban 1 forint 10 dénár, 1595-ben 1 forint 10 dénár, 1596-ban 1 forint, 1602-ben 1 forint 10 dénár, 1661-ben 2 forint. Ettől fogva értéke 1 forint 80 dénár 2 forint között váltakozik. 1683-ban 2 forint, 2 forint 25 dénár. Az *arany* értéke 1593-ban 1 forint 60 s 80 dénár, 1595-ben 1 forint 80 dénár s 1596-ban 1 forint 60 dénár, 1602-ben 2 forint, 1661-től 3 forint 60 dénár, 4 forint, 1687-ben 4 forint 50 dénár. (E. O. E. III. 425, 486, 499. V. 141, XIII. 129, 297, XIV. 187, XVIII. 87; Bornemisza Anna gazdasági naplói szerint 1669-ben egy arany négy forint, 80. l.; u. i. Alvinczy Péter Okmánytára II. 230—233. Monum. Hung. Hist. Dipl. XV.) *A pénzverés jogát* a fejedelem az országgyűléssel együtt gyakorolta.

⁵ *Mai értékéhez viszonyítva ez összeg a mai pénznek körülbelül ötszörösét teszi.* 1564—1576 között egy forint abszolút értéke 2 forint 64 krajcár a mostani pénzérték szerint. (Acsády Ignác: A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604. 3 l.) Az erdélyi forint kisebb értékű a ma-

adó. I. Rákóczi Györgyig 10,000, ettől kezdve Barcsayig 15,000, Barcsaytól 40,000 arany az évi adó. A II. Rákóczi György bukásakor kivetett 500,000 tallérból 200,000-et fizettek le az erdélyiek. Ezekhez járultak az időnkint megkívánt termésadó s az ajándékok. Már Szamosközy szerint az adó az ajándékokkal évenként 60,000 frtot tett ki,¹ mely összeg idővel nagyobbodott. Így pl. 1629-ben 18,867 tallér, 1639-ben 2800 tallér ajándékról van feljegyzés, 1684-ben az adó az ajándékokkal együtt 84,250 tallér. Ezekhez járultak még az ajándéktárgyak.² Bornemisza Anna 1667-ből eredő feljegyzése szerint portai költségekre, vezérekre, basákra, portára évenként 5892 arany 6086 tallér, azaz 35,740 frt. kellett.³ *Tehát Apafi korában a 40,000 arany adó s ajándékok összege évenként 195,740 frt.* 1687-től a török adó elmarad, de 1686-tól *a német katonaság tartására fizettek.* A balázsfalvi szerződésig 1686 szeptemberében fizettek 50,000 tallért, 1686 novemberében újra 50,000 tallért, 14,000 köből zabot, 10,000 köből búzát.⁴ Ez utóbbi fizetés egyéb kiadásokkal 274,350 frt. 20 dénárt tett ki,⁵ az előző 50,000 tallérral (100,000 frt.) tehát *a balázsfalvi szerződésig fizetett összeg 374,350 frt. 20 d.* A balázsfalvi szerződés az 1687-88 között való télre szabja meg a költségeket. E szerint a hat téli hónapra megállapítottak 66,000 köből lisztet, vagy búzát, 39,000 mázsa húst, 7,000 hordó negyven vedres bort, 120,000 köből zabot, 144,000 mázsa szénát, 480,000 kéve szalmát, továbbá 7 részletre felosztva 700,000 frtot.⁶ Komornik comissariussal

gyarországinál, egy erdélyi forint értéke 83¹/₂ krajcár a magyarországi szerint. (E. O. E. XIX. 176.) *Thallóczy Lajos számítása szerint Apafi korában az erdélyi pénz a mai értékének ötszörösét érte.* (Thallóczy Lajos: I. Apafi Mihály udvara. Századok, 1878, 416. l.)

¹ Szamosközy István Történeti Maradványai, közli Szilágyi S. Tört. Tár, 1889, 31—33.

² Vajda Gyula i. m. 81—87.

³ Tört. Tár, 1892, 744.

⁴ E. O. E. XVIII. 559, XIX. 89, 137.

⁵ E. O. E. XIX. 176.

⁶ Szász Károly, Sylloge Tractatumum etc. 24—29.

történt megbeszélés szerint ez kitett 7920 tehenet, ugyanannyi ökröt, 47,392 kocsi szénát, havonként 7,898 kocsit, 1,919 kocsi szalmát, havonként 319 kocsit, lisztet, bort, zabot a szerződés szerint számították, a pénzt is az erdélyi pénz szerint.¹ A búza köböljét 4, a zabét 1·2 frtjával, az ökör, tehen darabját 20 frtjával,² a a bor vedrét forintjával³ számítva, a búza ára 264,000, a boré 280,000; a zabé 144,000 a marháé 316,800 frt. Ehhez járul 700,000 frt. s a szénaszalma ára. Kocsinként 5 mázsát s mázsáját egy forint minimális összegben számítva, ennek értéke 246,555 frt. *Így az 1687-88 között való télen fizetett összeg 1,951,355 frt.* 1688 márciusában ehhez járult 30,000 köből búza, novemberben 9,960 köből zab, 736 kocsi széna, decemberben 3000 frt. értékű széna, majd újabb 1000 szekérrel, 1600 köből búza, ismét 300 köből búza, 2,000 köből zab.⁴ Ennek értéke a jelzett árak mellett 253,632 frt. 1688-89 között való télen kellett 579,465 frt., továbbá portánként 6 köből búza, 10 köből zab, 25 veder bor, 3 mázsa hús, 5 kocsi széna. Ehhez járul a székelyekre, városokra, külön megnevezettekre rótt teher.⁵ 2,857 teljes portát számítva,⁶ 17,136 köből búzát, 28,560 köből zabot, 71,400 veder bort, 8,568 mázsa húst, 14,280 kocsi szénát kapunk. Ehhez hozzáadva a székelyektől, városoktól, külön megnevezettektől beszedett 5,348 köből búzát, 18,497 köből zabot, 2,574 mázsa húst, 703 kocsi szénát, összesen kapunk 22,484 köből búzát, 47,057 köből zabot, 71,400 veder bort, 11,142 mázsa húst 14,983 kocsi szénát. A jelzett árak mellett a búza értéke 89,936 frt., a

¹ Alvinczy Péter Okmánytára II.230—233. (M. Hung. Hist. Dipl. XV.)

² Számítás útján ennyit kapunk. E. O. E. XIX. 176.

³ Bornemisza Anna gazdasági naplói szerint ennyi lehetett egy veder bor. 57—58. l.

⁴ E. O. E. XIX. 341, XX. 140—143, 146—149.

⁵ E. O. E. XX. 249—250, 161—164.

⁶ 1689-ben ennyi a magyar s szász teljes porták száma. (E. O. E. XX. 311—315.)

zabé 56,468 frt., a boré 71,400 frt., a szénáé 74,915 frt. A 11,142 mázsa húsnak a Komornik féle számítás szerint a marha darabját 250 klg-nak véve, 4,457 tehén-ökör felel meg, ennek értéke meg 89,140 frt. Mindezek összege a pénzben fizetett összeggel együtt *961,324 frt.* Az 1689-90 között való télre kivetettek portánként 200 frtot, 3 mázsa húst, 10 köből zabot, 10 köből búzát, 17 veder bort, 3 kocsi szénát. A behajtott összeg részletes kimutatása szerint¹ számítva, pénzben bejött 555,590 frt., továbbá bejött 7,652 mázsa hús, 8,314 kocsi széna, 22,489 köből búza, 42,812 köből zab, 7,361 veder bor. A bor értéke 7,361 forint, a szénáé 41,570, a búzáé 89,956, a zabé 51,374 frt. A 7,652 mázsa hús 3,060 marhának felel meg, ennek értéke 61,200 frt. Ezek összege az 555,590 frttal *együtt 807,051 frt.* *Vagyis 1686-tól Apafi Mihály haláláig a német katonaság tartására fizetett összeg 4,347,712 frt., ami ma körülbelül ötször annyi forintot, korona értékben tízszer annyi koronát jelent.*²

Az állam jövedelmeinek összege feltünteti a fejedelem kezelése alatt lévő pénzmennyiség nagyságát. Az állandó jövedelmek közül a legjelentékenyebbek közé tartoznak a bányák. Erdély *sóbányái* (Torda, Kolozs, Dés, Désakna, Vizakna, Szék, a máramarosi s székely bányák) már Fráter György tudósítása szerint 40,000 frtot is jövedelmeztek évenként, de Bornemisza Pál püspök s Werner György, Ferdinándnak erdélyi biztosai szerint a jövedelem nem volt nagyobb 15—20,000 frtnál.³ Naprágy Demeter püspök 1602-ben

¹ E. O. E. XX. 310—318.

² Az 1890 április havában kivetett adót már Apafi halála után szedték be. E. O. E. XX. 368.

³ Bornemisza s Werner jelentése nyomtatásban is megjelent. (De proventibus regis in Transylvania etc. Engel: Gesch. des Ungr. Reiches und seiner Nebenländer. 1798 és 1801. II. és III. k. A bányákról II. 22—42 és III. 6—31.) Engel e munkát a gr. Hadik könyvtárból adta ki. *Bornemisza s Werner jelentésének egy másolata megvan a szebeni Bruchenthal könyvtárban, melyről először a szebeni Nyelv-mívelő Társaság Munkálatai tesznek említést. (Magyar Nyelv-mívelő Társaság Munk.*

a jövedelmet 100,000 tallérre becsüli, ami az akkori érték szerint körülbelül ugyanannyi forintnak felel meg.¹ De ez olyan nagy összeg, amekkorát egy feljegyzés se mutat. Így egy 1603-ból eredő feljegyzés szerint Vizakna évenként 6000, Torda 7,500, Kolozs s Szék együtt 1,200 Ds 16,000 frtot jövedelmezett, a székely sóbányák nem állottak művelés alatt.² Ez meg 30,700 frt jövedelemnek felel meg. 1643-1663 között a sóbányák jövedelme változó, 1643-ban 50,000, 1653-ban 66,000 frt; ettől kezdve esés látható, 1663-ban 40,613¹/₄ tallér, mely az akkori pénzérték szerint kétszer annyi forintnak felel meg.³ 1671-ben a váradgyai s dévai portusok, melyek akkor az egyedüli lerakodó helyek voltak, évi bérlete 35,000 tallér, azaz 70,000 frt.⁴ 1683-ban meg 38,000 tallér, azaz 76,000 frt.⁵ Nem tartoztak a bérletbe a sófalvi telep s a máramarosi bányák, Thallóczy számítása szerint az előbbi jövedelme 1—2,900, a máramarosi bányáké 4—5,000 frt.⁶ Az *arany-, ezüst-, réz-, vashányák s kéneső* jövedelme is meghatározható. Bornemisza s Werner jelentése szerint 1552-ben az aranybányák jövedelme 4—5,000 frtnál nem volt több, Nagybányáról írják, hogy hajdan 40,000 frtot is jövedelmezett, de az ő idejökben elhanyagolt állapotban volt.⁷ Később meg elveszett Erdélyre nézve. Naprágy azt írja, ha jól em-

I. 192.) Ennek alapján a Szinnyi-féle Magyar írók élete s művei című vállalat a másolatról mint kézíratról beszél, holott ez az eredetiről, vagy máshonnan vett másolat. A másolásban sok a kihagyás, sok a hiba, javítás, többféle az írás. Az aláírások is ugyanazon másolótól származnak. Eredeti kézíratról szó se lehet.

¹ Naprágy Demeter emlékiratát I. E. O. E. V. 162—175. A sóról 170. l.

² E. O. E. V. 208—212.

⁴ E. O. E. XV. 200—202.

³ Tört. Tár, 1894, 710—717.

⁵ E. O. E. XVIII. 113—116.

⁶ Bornemisza Annának akkor még kiadatlan naplói alapján Thallóczy 1670—1690 között Erdély állandó jövedelmeinek összegét (tehát az adón kívül) kiszámította s közölte I. Apafi Mihály udvara c. értekezésében. Századok, 1878, 413—431 és 510—532 ll. A sóbányákról I. 423—424 ll.

⁷ Bornemisza s Werner, I. m. De camera cementationis auri, de fodinis et loturis auri.

lékszik, Nagybánya s Zalatna bérlete 60,000 arany is volt.¹ Bornemisza Anna 1668-ra vonatkozólag azt írja, hogy a mindenünnen bejött arany 3,890 vert aranyat tett ki, ami az akkori pénzérték szerint négy forintjával 15,560 frtnak felel meg.² Thallóczy számítása szerint 1670—1690 között az évi jövedelem 15,000 frt., az ezüst bányáké meg 17,000 frt. körül van.³ A vas- s rézbányák helye Csík s Belényes vidéke. A fejedelemség első felében nem sok hasznót hajthattak. Belényesen 1600-ban egy vas- és egy ércbánya volt, a vashánya egy kohóval, a rézbánya egy kohóval, két kemencével, egy öreg verővel, melyet víz hajtott.⁴ A csiki vashámorban 1646-ban csak 12 bányász volt, 12 béres, kik fát hordtak, 2 kovács s 2 szénégető.⁵ Naprágy feljegyzése szerint e bányákat néhány ezer forintért adták bérbe.⁶ A kénese jövedelme évenként 3000—4000 frt. volt.⁷ A *harmincadok* jövedelme időnkint változó. Harmincad helyek észak felé 1571-ben Nagyvárad, Debrecen, Bajom, Székelyhid, Margita, Nagyfalu, Tasnád, Hidvég, Zilah, Zsibó,⁸ 1660-tól a hódoltság miatt Debrecen, Nagyvárad, Kolozsmonostor, Dész, Mármaros,⁹ 1663-ban Kolozsmonostorról Tordára is vittek harmincadszedést jelző zászlót,¹⁰ kelet felé eső harmincad Beszterce,¹¹ dél felé Törösvár, Verestoronny, Zajlány, Váradgya, Törösvárhoz tartoztak a tömösi, brassói, bodzai s berecki fiókhelyek.¹² Ezek közül a volkány-zajlányi bérlete 1678-ban évi 400 tallér, a törösvárié 1678-ban a fiókhelyekkel együtt, 14,000 frt., a mármarosi kolozsmonostori, dési s a láposi fiókhely együtt 9,600 frt.¹³

¹ E. O. E. V. 169.

² Bornemisza Anna gazdasági naplói, 41. l.

³ Thallóczy, i. m. 421—422 ll.

⁴ Tört. Tár, 1901, 468—471.

⁵ Tört. Tár, 1894, 724—726.

⁶ E. O. E. V. 170.

⁷ Thallóczy, i. m. 423. l.

⁸ E. O. E. II. 507.

⁹ E. O. E. XII. 446.

¹⁰ E. O. E. XIII. 260.

¹¹ E. O. E. VIII. 111.

¹² E. O. E. XIV. 188, XV. 286—293.

¹³ E. O. E. XVI. 635—637, XVIII. 96.

A kelet felé esők jövedelméről meg némi utbaigazítást ad Bornemisza s Werner feljegyzése. E szerint Beszterce bérlete 200 frt., de békés időben 2,000 frt. is bejött.¹ E szerint a a harmincadok minimális évi jövedelme 24,600 frt. Ha Bornemisza Anna naplói alapján számítást teszünk szintén ilyen forma összeget kapunk. 1667-ben 22,000, 1668-ban 15,000, 1669-ben 21,000, 1670-ben 21,000, 1671-ben 16,000, 1672-ben 25,000 frt körül van a jövedelem.² 1670—1690 között Thallóczy 60,000 frtra teszi a jövedelmet, ami mindenesetre feltűnő ugrás lenne.³ *A kincstárjóságok* (fiscusjóságok) jövedelme is változó. Egyrészt, mert 1650-ben állapították meg pontosan, melyek a fiscus jóságok, másrészt időről időre lekötöttek belőlük egyes helyeket a kiválóbb családok jutalmazására. *A fiscus jóságok adományozása részben a fejedelem joga.* Az előterjesztés tőle indult ki, az országgyűlés joga volt a megerősítés. A hűtlenség, kihalás esetén szerzett kincstárjóságok elajándékozása a fejedelem joga. Brandenburgi Katalintól megkivánták, hogy a helytartó s a tanács nélkül semmi adományozást ne tegyen.⁴ Naprágy Demeter is, az 1603-iki jelentés is felsorolja a kincstári birtokokat, 1615-ben is rendezik őket, végleges összeírásuk 1650-ben történt.⁵ (Fehérvár, Kővár, Görgény, Gyalu, Kolozsmonostor, Huszt, Szamosújvár, Fogaras, Nagyvárad, Zalatna, Déva, Enyed, Borosjenő, Karánsebes, Lugos s az ezekhez tartozó kisebb városok és faluk.) Naprágy feljegyzése szerint szegényes állapotban voltak. Fehérvár bérlete 1603-ban 3,000 frt, Fogaras évi jövedelme 1515 frt. 55 d.⁶ 1667—1672 között⁷ lévő jövedelmeket

¹ Bornemisza és Werner, I, m. De vigesima regali.

² Bornemisza Anna naplói, 84—105, II.

³ Thallóczy, I, m. 420 l.

⁴ E. O. E. IX. 81, 83, 113, XVIII, 311.

⁵ E. O. E. V. 168, 212—214, VII, 281, XI, 105—112.

⁶ E. O. E. V. 169, 212—214.

⁷ Bornemisza Anna gazdasági naplói I. rész. 1670—1690 között lévő jövedelmeket Thallóczy összegezte, így itt e korra eső számítás nincs meg.

tekintve Fogaras jövedelme 1667-ben körülbelül 5400, 1668-ban 4500, 1669-ban 5000, 1670-ben 3400, 1671-ben 3000, 1672-ben 3600 ft. Az ide tartozó Porumbák átlagos jövedelme 1000 ft., Fehérváré 1667-ben 1500, 1668-ban 1300, 1669-ben 2300, 1670-ben 2500 ft. körül van. Zalatna jövedelme 1667-ben 7500, 1668-ban 9500, Alvinc átlagos jövedelme 200, Görgényé 100, Kapnikbányáé 100 ft. Székelyhid jövedelmére némileg következtethetünk, amennyiben az 1671-iki év adatai között az előző évre szóló hátralék 2000 ft. Ezen jövedelmek a kimutatások szerint dézsmákból, borból, büntetéspénzből, egyes terményekből, szénából, borból, fém- kénese beváltásokból származtak. A termények közül főtermény a búza. S ha az egyes helyeken a látható kicsiny jövedelmet nézzük, (Alvinc, Görgény) nyilvánvaló, hogy a jövedelmi kimutatásokban nem az eladott gabonafélék, borok összegéről van szó, hiszen Alvincen 1667-ben 40 ft. a bejegyzett jövedelem, holott 80 veder bor termett s ugyanannyi jött be dézsma-borból, 1668-ban 1000 kalangya búza termett, ami a szokásos számítás szerint kalangyáját húsz kévének számítva, 20,000 kéve. Ez évre szóló jövedelem meg csak 255 ft. Déván 1667-ben 200 ft a jövedelem, a termés meg több3100 kalangya búzá-nál. 1668-ban 130 ft. jövedelem mellé 304 kalangya árpa, 142 kalangya zab, 150 kalangya köles, 5 köből lencse, 4 köből borsó, 2 köből lenmag, 3341 kalangya búza járul. Így van Görgényben, Szamosújváron s egyéb helyeken is. A jövedelmi kimutatás se beszél sehol gabonafélék eladásáról. Ami mégis eladásra került, annak ellenértéke gyanánt ha nem számítjuk a naplóban feltüntetett kisebb mennyiségben termelt gabonaféléket, hüvelyes veteményeket s az el nem adott bort, hanem csak a főterményt, a búzát tekintjük, a gabonafélék minimális jövedelmét kapjuk. Fehérváron 1667-ben termett körülbelül 9680 kalangya búza, 1668-ban 5800, 1669-ben 6500, 1670-ben 9000. Porumbákon 1667-ben 2600, 1669-ben 1300, 1670-ben 1700 kalangya körül. Fehérváron 1667-ben 7900, 1668-ban 4600, 1670-ben 4100 köből körül.

Déván átlag 3000, Alvincen 1000, Görgényben 3000, Szamos-újváron 3000, Radnóthon 1670-ben 5700, 1671-ben 5900 kalangya körül termett. Fehérváron átlag 7500, Porumbákon 2000, Fehérváron 6000, a többi helyeken a jelzett kalangya összeget számítva, évi jövedelmül 33,000 kalangya körül kapunk. Amennyiben egy kalangya 20 kéve szokott lenni,¹ 20 kéve meg legalább 50 klg. tisztabúzáat ad, két kalangya megfelel egy köbölnek. Egy köből ára meg 4 frt,² így a búza jövedelem összege 66,000 frt. Ezekhez járul a *szász papok adója*, mely Bornemisza Anna naplói szerint 1668-ban 10,000, 1672-ben is 10,000 frt. körül van. Továbbá az *árendák*, ezek értéke is 1669-ben s 1671-ben 2300 frtra tehető.

Ezen adatok alapján a rendes jövedelmek összegét meghatározhatjuk. A sóbányák átlagos jövedelmét 70,000, a mármarosi bányákét 5000, az aranybányákét 15,000, az ezüstabányákét 17,000, a vasbányákét 3—4000, a kéneseét 4000, a harmincadokét 25,000, a fiscus jószágokét 100,000, a szászpapokét 10,000 frtnak véve, *az átlagos jövedelmet 1670-ig 230,000 frtnak vehetjük. Thallóczy 1670-1690 között a jövedelmet 250—300,000 frtra, mai értékében 1 millió 500,000 frtra teszi.*³ Ennek oka részben az, hogy Thallóczy Balázsfalvát, Ebesfalvát, is számítja. Balázsfalva a Rákócziak családi birtoka volt,⁴ azután lett kincstárbirtok. 1664-ben Bornemisza Anna kielégítette azokat, kik Balázsfalvához igényt tartottak, az ország ennek fejében neki kötötte le a helyet. 1668-ban Apafi 2000 tallér adópótlékot fizetett le az ország helyett, mire Balázsfalvát a fejedelem asszonynak s két ágon levő maradékainak örök joggal lekötötték.⁵ Balázsfalva tehát tulajdonképpen épp olyan lekötött birtok, mint amely fiscus jószágok egyes főurak kezén voltak s jövedelme tisztán a fejedelemasszonyé. Ugyanígy

¹ Bornemisza Anna gazdasági naplói, 25 l.

² E. O. E. XIX. 176.

⁴ E. O. E. XI. 311.

³ Thallóczy, i. m. 416. l.

⁵ E. O. E. XIII. 371, XIV. 346.

van neki lekötve Fogaras s Porumbák is.¹ Amennyiben Fogaras állandóan a fejedelemszöny birtoka szokott lenni, jövedelme a fejedelem jövedelméhez minden időben hozzászámítható, Balázsfalvái csak Apafi óta. Ebesfalva meg az Apafi család birtoka volt. Pedig ezek jövedelme tekintélyes összeg. Bornemissza Anna kimutatása szerint Balázsfalva jövedelme 1667-ben 650 frt., 4524 kalangya és 23 kéve búza, 290 köből árpa, 393 kalangya és 18 kéve zab, 3336 veder bor. 1668-ban 950 frt. s 4775 kalangya és 12 kéve búza. 1669-ben 608 frt., 3480 kalangya búza. 1670-ben 424⁴⁶ frt. és 6800 kalangya búza. Ebesfalva a hozzá tartozó Alma-kerékkel 1667-ben 247⁵ frtot s 8035 köből búzát jövedelmezett.² E két hely évi jövedelme tehát 15,000 frt körül van. Továbbá 1670-1690 között több olyan fiscusjóság szerepel, ami előbb lekötött hely volt. Ezenkívül Thallóczy a harmincadok jövedelmét is 60,000 frtnak vette, ami 1670 előtt ki nem mutatható. Innét magyarázható meg, hogy ily nagy összeget kapott,

A jövedelem másik ága, a *kapuadó jövedelme is meghatározható.*³ 1571-től 1600-ig évenként két országgyűlést

¹ E. O. E. XIV. 346.

² Bornemissza Anna napl., 59—63, 65—68 ll.

³ *Az egyes évekre kivetett adók megtalálhatók az E. O. E.-ben.* 1571-re vonatkozó ll. 473—474, 495; 1572-re ll. 528; 1573-ra ll. 532, 533, 540, 546; 1574-re ll. 550, 554; 1575-re ll. 561, 572; 1576-ra ll. 576, ill. 105, 113—114; 1577-re ill. 116, 121, 122; 1578-ra ill. 128, 138; 1579-e ill. 143; 1580-ra ill. 146, 153; 1581-re ill. 159, 163; 1582-re ill. 166—167, 170; 1583-ra ill. 179, 197—198; 1584-re ill. 203, 209; 1585-re ill. 213, 216; 1586-ra ill. 220; 1587-re ill. 226, 231; 1588-ra ill. 234, 246; 1589-re ill. 364, 367; 1590-re ill. 371, 374; 1591-re ill. 376, 387; 1592-re ill. 402, 410—411; 1593-ra ill. 416, 420—423; 1594-re ill. 431, 433, 434, 441, 447, 449, 460—461; 1595-re ill. 469—471, 485; 1596-ra ill. 494—496, IV. 103; 1597-re IV. 115—116; 1598-ra IV. 129—130, 157; 1599-re IV. 243, 268, 299, 430—431; 1600-ra IV. 522, 553; 1601-re IV. 578, V. 94; 1602-re V. 143—144; 1603-ra V. 216; 1604-re V. 264; 1606-ra V. 411; 1607-re V. 466—467, 548; 1608-ra VI. 93, 111; 1609-re VI. 117, 144, 166; 1610-re VI. 169, 175, 191; 1611-re V. 201—202,

tartottak, 1572-, 1579-, 1586- és 1597-ben egyet-egyet. Mind-egyik gyűlésen 99—99 dénárt róttak egy-egy kapura, 1595-től kezdve többet. Ha kettőnél több gyűlés is volt, adó-megszavazással csak kettő foglalkozott, csak 1573-ban vetettek ki háromszor 99 dénárt, nyilvánvalóan azért, mert 1572-ben egy országgyűlést tartottak csak. A magyarországi kapuk után egy forintot fizettek 99 dénár helyett. A rendes adók mellett voltak a rendkívüli adók (subsidium) is. Ilyen adót fizettek Várad építésére, adópótlásra, Huszt építésére, utak készítésére, katonaságtartásra. Így Várad építésére fizettek 1571-ben 30, 1572—1577-ig évenként 50—50, 1578-ban 25, 1579—1584-ig 50—50, 1585-ben 35, 1587-ben 50, 1589—1591-ig 50—50, 1592-ben 75, 1593—1594-ig 50—50 dénárt. Huszt építésére 1576-ban 25, 1578-ban utakra 25 d. fizettek. Törökadó pótlására 99 dénár helyett 1577-, 1578-ban, 1580—1587-ig 1·5 frt. adót vetettek ki, 1588-ban kétszer 1·5 frtot. Egyéb subsidiumok 1575-ben 50, 1580-ban 25, 1586-ban 40, 1589-ben 66, 1590—1591-ben 75—75 dénár, 1592—1593-ban 1—1 frt. 1593-ban új adó a kalangya adó, azaz minden kalangya búzatermést 1—1 dénár adóval váltottak meg; kinek nem volt földje, állatai után fizetett. 1594-ben minden házzal bíró nemes, nem nemes 20 dénárt fizetett s

209; 1612-re VI. 230, 252; 1613-ra VI. 285, 362; 1614-re VI. 414—415, VII. 181—182; 1615-re VII. 251, 279; 1616-ra VII. 323, 326, 387, 388; 1617-re VII. 433, 435, 474; 1618-ra VII. 477, 489—490; 1619-re VII. 513—514; 1620-ra VII. 540—541, 549—550; 1621-re VII. 555—556, 560—561; 1622-re VIII. 94, 103, 108; 1623-ra VIII. 126, 135; 1624-re VIII. 234—235, 238; 1625-re VIII. 267, 272; 1626-ra VIII. 317, 325; 1627-re VIII. 368; 1628-ra VIII. 482, 486; 1629-re VIII. 495, 497; 1630-ra IX. 83, 104; 1631-re IX. 263, 272; 1632-re IX. 281, 288; 1633-ra IX. 314, 315, 316, 324; 1634-re IX. 398, 408; 1635-re IX. 416, 433; 1636-ra IX. 462—463; 1637-re IX. 589, 597; 1638-ra X. 137—139; 1639-re X. 218—219; 1640-re X. 277—278; 1641-re X. 311—312; 1642-re X. 327; 1643-ra X. 365—366; 1644-ra X. 413—414; 1645-re X. 433; 1646-ra X. 437; 1647-re X. 455; 1648-ra X. 476; 1649-re XI. 60—61; 1650-re XI. 70—71; 1651-re XI. 120—121; 1652-re XI. 148—149; 1653-ra XI.

ugyanezen évben még több részletben portánként 1·5 frtot. 1595-ben a rendes s rendkívüli adók összege portánként 5 frt. 50 dénár, 1596-ban a kétszer kivetett 99—99 dénár mellé fizettek még 2 frt. 25 dénárt, 1597-ben 3 frtot, 1598-ban a két 99 dénáros adó mellé 4 frtot, 1599-ben a két 99 dénáros adóhoz 2 frtot. Ugyanezen évben minden jobbágy fizetett 2 frtot, továbbá Mihály vajda seregére élelmet s még 6 frtot portánként. 1594-től ezekhez járult a városok adója. 1594-ben összesen 2397, 1595-ben 2958 frt. s mégegyszer ezen összeg harmadrésze, 986 frt. 1596-ban 3858, 1597-ben 1660, 1598-ban 2592, 1599-ben 1566 frt. *1600-tól 1609-ig* az adózás változó. 1500-ban portánként összesen 9, 1601-ben 8 frtot fizettek, oláh papok felét, rovatlan helyek, városok a kivetett összeg arányában. 1602-ben minden félkapú után 25 dénárt fizettek, egyházhelyi nemes, lófő 75, drabant, szabad székely 10 d. Más alkalommal házzal bíró 10, egyházhelyi nemes, lófő 20 dénárt. 1603-ban a megyéktől bejött 3100 frt., ehhez járult a székelyek részéről a fejadó. 1605-ből nincs végzés. 1604-, 1606-, 1607-, 1608-ban állatok s bor után, *1609-től 1623-ig* megint porták után fizettek. 1609-ben portánként fizettek összesen 17, 1610-ben 20, 1611-ben 22, 1612-ben 21, 1613-ban 18, 1614-ben 18, 1615-ben 20, 1616-ban 19, 1617-ben

168; 1654-re XI. 176—177; 1655-re XI. 192; 1656-ra XI. 231 · 1657-re XI. 247; 1658-ra XI. 352, 372, XII. 100—101; 1659-re XII. 227, 292—293; 1660-ra XII. 443—448, 457—458; 1661-re XII. 484, 500—501; 1662-re XIII. 133, 188—190; 1663-ra XIII. 256; 1664-re XIII. 291—294, 326—327; 1665-re XIII. 376, XIV. 122—123, 139—140; 1666-ra XIV. 186—189, 197—198; 1667-re XIV. 228—231, 231, 255—256; 1668-ra XIV. 333; 1669-re XIV. 401—402; 1670-re XV. 118; 1671-re XV. 178, 180; 1672-re XV. 257; 1673-ra XV. 319; 1674-re XV. 350, 373—375; 1675-re XV. 471—472; 1676-ra XVI. 229; 1677-re XVI. 341; 1678-ra XVI. 341, 531—533; 1679-re XVI. 621—622, 664—665, 669; 1680-ra XVI. 669, XVII. 95—96; 1681-re XVII. 156; 1682-re XVII. 249, 251, 273, 327; 1683-ra XVIII. 87, 109; 1684-re XVIII. 210; 1685-e XVIII. 314; 1686-ra XVIII. 497—499, 546; 1687-re XIX. 109, 186, 34; 1688-ra XIX. 340, 442; 1689-re XX. 157—159, 244, 258—259, 310—318.

17, 1618-ban 19, 1619-ben 10, 1620-ban 18, 1621-, 1622-ben 22—22 frtot. Ehhez a városok adója 1609-ben összesen 1201 frt. 1610-ben a rovásos városok porták szerint fizettek. 1611-ben a városok adója 1016 frt., 1612-ben a fejedelemmel való egyesség szerint, 1613-ban a szokott mód szerint fizettek. 1604-ben 1504, 1615-ben 2846, 1616-ban 3566, 1617-ben 2730, 1618-ban 3466, 1619-ben 1740, 1620-ban 2872, 1621-ben 3600, 1622-ben 3040 frt. a városok adója. 1610-ben követküldésre két alkalommal kellett összesen 4000 frt., 1611-ben katonákra portánként 3—3 frt., 1614-ben Fehérvár építésére portánként 1 frt., katonákra 3 frt., egyes kiküldöttek költségeire 15 dénár, 1615-ben követekre 1600 frt., 1616-ban követekre, konstantinápolyi magyar házra 4000 frt., 1618-ban Várad építésére portánként 50 dénár. *1623-tól 1658-ig* évenként egy országgyűlést tartottak. A portánként kivetett adó állandóan 20 frt. egy-egy évre, 1626-ban 10, 1624-, 1625-, 1634-ben 22, 1636-ban 24 frt. A városok évi adója 1623-ban 3460, 1624—1626-ban 4000, 1627-ben 6000, 1628-ban 5750, 1629-ben 5650, 1630-ban 3945, 1631-ben 4520, 1632-ben 4820, 1633-ban 4420, 1634-ben 5245, 1635—1636-ban 5145, 1637—1639-ben 4950, 1640—1642-ben 5565, 1643—1651-ben 5215, 1652—1657-ben 5245 frt. 1653-ban a városokról nincs szó. *1658-tól 1669-ig* az adózás évenként változik. 1658 januárjában portánként 15 frt., a városok 5245 frtot fizettek. Ehhez járul a tatár fogságba jutott rabok kiváltására portánként 5 frt., a székelyektől 2000 tallér. Novemberben portánként 20 frt. az adó, székelyek közül is fizet az, kinek a székely székeken kívül birtoka van. Egyes megnevezettek külön fizetnek. 1659-ben az adó portánként 20 frt., székelyek közül fizet az olyan, kinek a székeken kívül birtoka van. Városok adója 5245 frt. Adópótlék portánként 5 frt., a székelyek annyit fizetnek, amennyit a rabok váltságára fizettek. 1660-ban a portái adó 25 tallér, minden jobbágy után külön 1 tallér. Ezenkívül összeszámítható még 3450 tallér. 1661-ben a kapuadó 16 frt., a székelyek közül fizeti, kinek a székely székeken kívül birtoka

van. Ehhez portánként 8 frt. és élelem kivetés járul. 1662-ben az adó portánként 16 frt., székelyek közül fizet, kinek a székeken kívül birtoka van, városok adója 3960 frt. Az adó sószállítással is törleszthető. Fizetnek még 1 tallér fejadót, székelyek 4 ökör után 1 tallért. 1663-ban 10 tallér, 1664-ben 10 frt. az adó portánként. 1664-ben kimutatható még 2200 tallér. Fizetnek még portánként 3 tallért. 1665-ben az adó 10 tallér, az udvarra 2 frt. portánként. Kimutatható összeg ezenkívül 11,500 tallér. Fizetnek még portánként 10 s a katonákra 5 frtot. 1666-ban portánként fizetnek 16 tallért, ezenkívül kimutatható összeg 23,900 tallér. Ehhez járul még portánként 1 tallér, a kimutatható összeg hozzá 1383 tallér, a katonaságra 4 frt. 1667-ben a kapuadó 15 tallér. A külön megnevezettek adójával ezen adó 100,000 frt. körül van. Ehhez járul még 1 tallér kapuadó, továbbá 6282 tallér, a katonaságra 4 frt. 1668-ban az adózás az előző év szerint történt. *1669—1686-ig* az állandó kapuadó 18 tallér. 1669-ben az egyéb helyekről bejött adóból 14,000 tallér állapítható meg. 1671-ben az évi adóból 1500, 1672—1673-ban 2000—2000 tallért levontak, viszont 1671-ben fizetnek a rendes adóhoz portánként 2 tallért, a székelyek 600 frtot. 1675-ben, 1676-ban a görög kereskedők 2000 tallér helyett 1200-at fizettek. 1676-ban 120 porta adómentes, Fogaras is 500 tallért fizet 1500 helyett. 1678-ban is 120 portát mentettek föl a kivetés szerint. De a fejedelem ígért 20,000 tallért az adóba, mire az adózás rendje is változott. A külön megnevezettek s a fejedelem pénze 35,000 tallérra rugott. 1679-ben a rendes adó mellé kivetnek még 3·5 tallért portánként, a külön megnevezettek 2646 tallért. 1680-ban kétszer fizetnek 18—18 tallért, katonáknak posztóra 51 dénárt portánként. 1682-ben a törökhöz három követ költsége 5000 tallér, portai ajándékra 2400 tallér, adópótlékra portánként 6 frt., külön 356 frt., katonáknak posztóra 50 dénár. 1683-ban a rendes adó mellé pótlék portánként 7 frt., még 18 frt. és egyesektől 1539 tallér, ehhez járul a tatároknak adott élelem. 1670-től a katonákra

évenként kivetnek 6·5 frt. adót. *1686-ban* kivetnek egy alkalommal portánként 60 frtot, egyéb helyekről behajtott adójövedelem 23,000 frt. Kivetnek még 40 frtot, kimutatható egyéb helyekről 17,000 frt. Ehhez még kölcsön kérnek 15,800 tallért. *1687-ben* az előző évi kölcsön törlesztésére kivetnek portánként 50 frtot, egyéb helyekről bejött jövedelem 14,333 frt. Kölcsön felvett élelem fizetésére kivetnek portánként 5 köből búzát, 2 köből zabot. Kivetnek még 65 frt. kapuadót, egyes helyekről bejött még 29,944 frt. A balázsfalvi szerződés végrehajtására 700,000 frt. és élelem kellett. *1688-ban* nem vetnek ki külön adót, az előző évről fennmaradt adóhátralékokat szedik be. *1689-ben* első ízben 250 frt. a kapuadó, kimutatható hozzá 177,270 frt. Ujabb kapuadó 40 frt., kimutatható még 8215 frt. Kivetnek még portánként 50 frtot, egyesekre 19,840 frtot, majd portánként 200 frtot. Ez utóbbi kapuadó és egyéb helyekről bejött adó összegeként 555.590 frtot kapunk. Ezen összeget *1690-ben* 800,000 frtra egészítették ki, de a kiegészítésre szolgáló összeget már Apafi halála után szedték be.

A kapuadó nagysága a kapuk számától függ. A kapukat nem mindig számították ugyanazon mód szerint. 1578-ig kinek 6 frtot érő vonó marhája volt, mely két ökörnek az ára, arra róttak egyet (99 dénár), 1578-tól a szegénység miatt négy ökör, vagy egy lovaktól húzott eke után fizettek 99 dénárt. 1578-tól 32 juh után nem járt rovás, kinek 50 juha volt, egyéb állata nem, egy rovást fizetett. Kinek egyéb öreg barma volt, mely felér négy ökörrel, vagy lovaktól húzott ekével, az is egy rovást számított.¹ 1608-tól a számítás megváltozott. Mivel az állat után való fizetést terhesnek találták, 10 jobbágyot számítottak ezután egy portának, tekintet nélkül arra, van-e állatja, vagy nincs. Öt jobbágy félkapú volt; a számítást minden nemes embernél külön-külön végezték, ha kettővel-hárommal több volt is 10 jobbágynál, ezek segítették a többi.² E számítás megmaradt az egész koron át. A számí-

¹ E. O. E. III. 127.

² E. O. E. VI. 112.

tásnak ez új módja a porták számát lényegesen megváltoztatta, kevesebbé tette. A régi számítás szerint vett 10 porta is egy portává lehetett az új számítás szerint; régebben 10 négy ökrös, 1578-tól 10 két ökrös jobbágy tíz porta volt, most tíz ilyen jobbágy kerülhetett össze egy portába. Ezt számadatok igazolják. Bornemisának s Wernernek 1552-ből eredő feljegyzése szerint Fráter korában a magyar porták száma 21,725 volt, bár találtak olyan jegyzéket is, ahol ennek csak fele volt feltüntetve.¹ De lehetett ennyi porta, mivel a magyarokkal egyenlően fizető szászoknak is 20,000 portájuk volt 1599-ig, azóta 16,000.² Az új számítás eredménye, hogy 1609-ben a szász porták száma csak 2000, 1667-ben a tisztán magyar teljes porták száma 1236.³ 1689-ben a magyar teljes porták száma 1099, a szászoké 1758, együtt 2857.⁴ Az 1683-ik évre számítás útján ugyanezen számhoz jutunk. 10,000 tallér, azaz 20,000 frtot úgy szednek be, hogy portánként 7 frtot vetnek ki. Ez megfelel 2857 portának.⁵ *Ez alapon számítva ilyen összegeket kapunk: 1599-ig 20,000 a szász porták száma, legalább ugyanennyi a magyaroké, együtt 40,000 porta. Kétszer 99 dénáros adóval ez megfelel 80,000 frtnak. Ez időben a székelyek is fizettek. Bornemisza s Werner azt írják, hogy mikor a magyaroknál egy-egy 99 dénáros adóból 24,000 frt. jött be, a székelyeknél 6—7000 frtnál többet nem lehetett behajtani.*⁶ Ha tehát csak felét is számítjuk, mint amennyit a szászok, vagy magyarok fizettek, *akkor is a kapuadóból 1599-ig egy évben 100,000 frt. körül jött be. 1594-től ide kell még számítani a városok adóját is, átlag 2—3000 frtot.* 1608-óta a porta adó kevesebb. 1609-

¹ Bornemisza s Werner, 1. m. *Opinio comissariorum de ratione et reformatione administrationis proventuum.*

² E. O. E. IV. 437.

³ E. O. E. VI. 164, XIV. 228—229.

⁴ E. O. E. XX. 311—315.

⁵ E. O. E. XVIII. 87.

⁶ Bornemisza s Werner, 1. m. *De contributione subsidiorum.*

ben a szászok portája 2000, a magyar porták száma 1667-ig nem ismeretes; tekintve, hogy 1608 előtt meglehetősen egyenlő volt mindkettőnél a porta szám, 4000 portát számíthatunk. Ilyen alapon számítva, néhány legjobban meghatározható évi jövedelmet kiszámíthatunk. *1609-ben* a kapuadó 17 frt., a székelyek nem fizettek, a városok adója 1201 frt. *Az évi adó tehát kerek összegben 70,000 frt.* *1615-ben* a portaadó 20 frt., a városoké 2846 frt., a székelyek nem fizettek, *tehát az évi adó 82,846 frt.* *1623-tól 1658-ig* a portaadó átlag 20 frt., a városoké 5000, tehát az évi adó *85,000 frt.* körül van. Tekintve, hogy 1667-ben a magyar porták száma csak 1236, 1683-tól meg a magyar s szász porták együttes száma 2857, vagyis II. Rákóczi György után a porták száma kevesedett, *az 1660-iki* kapuadó kiszámításánál 3000 portánál többet nem vehetünk. 25 tallér, azaz 50 frt. adóval, külön meghatározható 3450 tallérral, azaz 6900 frttal *ez évi adó 156,900 frt.* *1666-ban* 16 tallér kapuadónak, külön kimutatható 23,900 tallérnak, újból kivetett 1 tallér kapuadónak s 1383 tallérnak összege *152,566 frt.* *1667-ben* 15 tallér kapuadónak, a külön meghatározható összegnek, 1 tallér újabb kapuadónak s 6282 tallérnak összege *120,000 frt. körül van.* *1686-ban* a kapuadó két részletben 100 frt., egyéb helyekről, köztük a székelyektől bejön 40,000 frt. A porták száma 2857. *Az évi adó 325,700 frt.* *1687-ben* kivetnek először az előző évben felvett kölcsönre 50 frt. adót. Újabb kapuadó 65 frt. A mindkét esetben kivetett adónál külön meghatározható még 44,277 frt. 2857 portával ennek összege 374,332 frt. A balászfalvi szerződésben kikötött összeg fizetésére csak egy-egy porta 200 frtot fizetett, összesen 700,000 frtot kellett összehozni. Bár 1688-ban nem is vetettek ki adót, e nagy összeget 1688 március hónapjáig nem sikerült behajtani, ekkor még 88,000 frt. hátralékot kívántak az erdélyiektől.¹ *1689-ben* 250, majd 40, ismét 50 frtos kapuadó, a külön kimutatható 177,270, majd 8,215, továbbá 19,840,

¹ E. O. E. XIX. 442.

végül 555,590 frt. adóval, *1,732,295 frt. évi adónak felel meg.* A porta szám 2857. A kapuadó összegének megállapításakor kisebb összeg ugyan mindig marad el, az egyes személyekre külön kivetett adó mindig nem határozható meg pontosan, de egy-egy évi jövedelem mellett ez nem jelentékeny összeg. Adóhátralékokról is többször van szó, ami azt mutatja, hogy így is maradt el valami.

Az állandó jövedelmek s a kapuadó összege adja Erdély egy-egy évi bevételét, vagyis a fejedelem kezelése alatt álló pénzüsszeget. Naprágy Demeter 1602-ből eredő adatai alapján¹ 460,000 tallért állapíthatunk meg, ami a pénz akkori értéke szerint körülbelül ugyanannyi forintnak felel meg. De Naprágy nem biztos adatokra épít, következtet, saját bevallása szerint mindenre nem emlékszik jól, innét van, hogy oly nagy számokat említ, mit számítás útján nem kapunk meg. A magyaroktól eredő jövedelmet 100,000, a szászoktól eredőt 200,000, a sóbányák jövedelmét 100,000, az ércbányák közül, melyeknek jövedelmét említi, azok jövedelmét 60,000 tallér-ra teszi. A fiscus jószágokról azt írja, hogy oly rossz állapotban vannak, hogy csekély jövedelmekből alig lehet őket rendben tartani, jövedelmüket tehát nem is számítja. Az 1603-iki kimutatás is csak Fehérvár s Fogaras jövedelmét említi. (4515 frt. 55 d.) Így a fiscus jószágok jövedelméül az átlagos jövedelmül kapott 100,000 frtot teljes összegében az 1515-iki rendezés előtt nem számíthatjuk. Így 1599-ig az állandó jövedelmek s a kapuadó összege 230—250,000 frtnál több nem lehetett. Ha az állandó jövedelmeket számításunknak megfelelően a későbbi korban 230,000 frtnak vesszük, *1615—1658-ig évenként 300,000, 1660—1668-ig 340,000 frt.* évi jövedelmet kapnak. *1686-ban* az állandó jövedelmeket 250,000 frtnak számítva, *675,700 frt.*, 1689-ben meg *2,052,295 frt.* az évi bevétel. Ezen összegek mai értékük szerint a fejedelemség elején kétszer annyi forintot, négyszer annyi koronát, a fejedelemség második felében ötször annyi forintot, tízszer annyi koronát jelentenek.

¹ E. O. E. V. 162—170.

A fejedelem jogai az igazságszolgáltatás terén.

A fejedelem tekintélyének hatása az igazságszolgáltatásra. A fejedelem kötelessége a törvények megtartása s gondoskodik róla, hogy azt mások is megtartsák. Tanácsával legfőbb bíróságot alkot, kezében a kegyelmezés joga. A főbb bírakat ő nevezi ki. Szerepe van a táblaülés helyének s idejének megállapításában, az igazságszolgáltatás menetének gyorsításában, vagy késleltetésében. Hozzá tartozik a foglyok őriztetése.

Az erdélyiek sokszor hangoztatott felfogása szerint az igazságszolgáltatás nem kevésbé fontos dolog, mint a hadviselés. E tisztult felfogás magyarázza meg, hogy az igazságszolgáltatásra oly nagy gondjuk van. A fejedelemség korának vallásos szelleme, mely irataikból, országgyűlési végzéseikből szembetűnő, mely arra készíti őket, hogy csapásaikban, szenvedéseikben mindenütt Isten büntető kezét lássák bűneikért, teszi érthetővé, hogy az igazságszolgáltatást annyira komolyan vették, mint amely arra van hivatva, hogy jobb állapotokat teremtsen. Hogy Istennek neve, dicsérete szemök előtt legyen, hogy Istent naponkint való bűneikkel nagyobb s nagyobb haragra ne gerjesszék s a haza végromlását előidéző büntetésre ne ingereljék, sujtják a bűnösöket.¹ Csapásaik idején az Isten akaratában való megnyugvás, a javulás vágya, az önvád szólal meg bennök. Országos böjtök, nyilvános imák, még a káromkodókra is kimért szigorú büntetések mind-mind a javulást, bűnbocsánatnyerést célozzák. A javításban

¹ E. O. E. III. 122.

az uralkodótól is sokat vártak. Kérik, hogy szigorúan büntesse meg a bűnösöket, viszont az uralkodók vallásos befogása is meglátszik koruk történetén. Különösen Apafi idejében beállott nehéz időkben feltűnő a fejedelem bünbánatra való sarkalása, a vallásos szellem növelésében való vezető szerepe. Hogy a fejedelem szava még hatásosabb legyen, tekintélyét ápolják s szigorú büntetéseket szabnak azokra, kik őket szidják, ócsárolják. Így megbüntetik azokat, kik a meghalt János Zsigmondot szidták,¹ megbüntették Biró Bálint nemest, ki Apafi Mihály fejedelmet s vele együtt a tanácsot, a székely nemzetet ócsárolta. Büntetésül elrendelte az országgyűlés, hogy gyalázatul szalma-süveg tétessek fejére, az országgyűlés előtt vonja vissza szavait s a piacon vesszőzzék meg.² Vizsgálat indult meg Béldi Pálné ellen, kit azzal vádoltak, hogy a fejedelemasszony, Bornemisza Anna ellen tör, gyökereket ását, halottakat szedet fel, boszorkányokat gyűjt s azokkal munkál a fejedelemasszony betegsége felől.³ Többször felhívják a fejedelmet, hogy hasson oda, hogy a bírák a bűnösök felett ítéljenek. Széleskörű jogokkal ruházzák fel, hogy a várakozásnak meg is felelhessen. Báthory Zsigmondtól kezdve megfogadtatják a fejedelemmel, hogy mindenkinek igazságot szolgáltat szent András király decretuma szerint; hogy a törvényben senkit, nemest, nem nemest személyében, jószágában, marhájában nem bánt, sem bántani nem enged,⁴ szegénynek, boldognak igazságot szolgáltat.⁵

¹ E. O. E. II. 500.

² E. O. E. XIX. 114—115.

³ E. O. E. XVIII. 178—181. 1685-ben Görgényben 8 asszony volt zár alatt boszorkányság vádjá miatt, 5 vas nélkül a tömlőházban, 3 lenn a tömlőben. (E. O. E. XVIII. 310—311.) Komáromy Andor gyűjteményében (Magyarországi Boszorkányperek Oklevéltára, Budapest, 1910) a fejedelemség korából Kolozsvár-, Aranyosszék-, Marosszék-, Kőhalomszék-, Nagyszeben-, Segesvár-, Debrecenben tartott perekről találunk feljegyzést.

⁴ E. O. E. IV. 195, IX. 154, XI. 323, XII. 96, 476, XIII. 81.

⁵ E. O. E. VI. 359, IX. 154, XI. 143.

Báthory Zsigmondot kötelezik, hogy ha valaki szavával, akár cselekedetével megbántotta, annak megbocsát; Kemény Jánost, hogy mivel választása előtt vele szemben semmi kötelezettség nem volt, senkin boszút nem áll.¹ Barcsay óta megígértetik a fejedelemmel, hogy a fejedelem kinek-kinek szabadságot enged igazsága előmozdításában s abban senkit semmi szín alatt, mód alatt meg nem akadályoz, senki perébe magát bele nem elegyíti, írás, ügyvédek vagy egyebeknek adott parancs útján.² Semminemű törvénytételkor be nem ül, bár a táblára felebbezett ügyek a hivatalos kifejezés szerint hozzá, mint legfőbb bíróhoz fellebbezetenek.³ *Vagyis a fejedelem kötelessége az igazságszolgáltatásról való gondoskodás, az igazságszolgáltatásról szóló törvények megtartása, megtartatása; az ítélethozatalba bele nem avatkozik, gondja van rá, hogy igazságát mindenki kereshesse, igazsága keresésétől senkit el nem utasít. Az igazságszolgáltatásnak mintegy legfőbb őre.* Az igazságszolgáltatásban való szerepét jelentékennyé teszi az is, hogy az országgyűlésen az igazságszolgáltatásra vonatkozólag is *javaslatot* terjeszthet elő. Olyan nagy a tekintélye, hogy még a törvényes formák mellőzésével történt kivégzésekre se lépnek fel. Így Báthory Zsigmond tettét, hogy az összeesküvőket kivégeztette, minden részében illőnek, méltónak tartották, hogy ezt mindenki tükrül látva, többé ilyent ne tegyen.⁴

A fejedelemség korában a magyaroknál a jobbágyok számára a legalsóbb fokú bíróság volt az úriszék; a nem jobbágyok (szabadosok, kóborlók) számára a falusi bíró. A jobbágy perét a megyei derékszékhez fellebbezhette. A nemes egyenesen itt kezdte perét. A székelyeknél, szászoknál a megyei derék székek megfelel a székbíróság, a városoknál a városi bíróság. A szászoknál főbb bíróság a szászegyetem,

¹ E. O. E. IV. 195, XII. 478.

² E. O. E. XII. 96, 476, XIII. 81.

³ E. O. E. XII. 96, 476, XIII. 81.

⁴ E. O. E. III. 479.

a székelyeknél a nemzetséggyűlés, vagy Udvarhelyszék, mint anyaszék. A fellebbezett ügyek a királyi táblára kerültek. Ezen bíróságok felett állott a fejedelem tanácsával, bizonyos esetekben (nota perек) az országgyűlés. Ezen bíróságoknál a fejedelemnek jelentékeny jogai voltak.

Így a fejedelem jogai közé tartozott a *főbb bírák ki-nevezése*. A kisebb bíróságok közül a megyei derékszék tagjait a megye választotta, de a bíróság vezetőjét, a főispánt a fejedelem nevezte ki. A szászok, székelyek is magok választották bíráikat. A táblabírákat már a fejedelem nevezte ki. 1574-ben az országgyűlés kéri az uralkodót, hogy mivel a dögvész több tudós bírát elragadott, a fejedelem újakat nevezzen ki, hogy az igazságszolgáltatás hiánya miatt senki kárt ne szenvedjen.¹ És pedig 1578-ban azt kívánják, hogy a fejedelem latinban, törvényben jártas embereket nevezzen ki, kik tanulni akarnak; a bírák (assessor) az ítélőmesterekkel (2) együtt összesen 12-en legyenek.² Később számuk több lett. 1588-ban újra kérik, hogy a táblát bővítse meg törvénytudó bírákkal s a régi fejedelmek szokása szerint fizesse őket. Továbbá válasszon törvénytudó embert közöttük, ki a törvény menetét vezesse.³ Básta 1604-ben az országgyűlést szólította fel táblabíró választásra; bár az országgyűlés erre reá bízta a választást, Básta visszautasította. A betöltésnél erre nemcsak arra ügyelt az országgyűlés, hogy jogban jártas embereket válasszon, hanem egyuttal, hogy jó levélcsinálók, levélküldők is legyenek.⁴ Bocskay megint maga nevezte ki az ülnököket (assessor), ítélőmestereket,⁵ utána is ez a jog a fejedelem joga maradt. A fejedelem nevezte ki a közügyigazgatót (director causarum) is, ki egyenesen a táblához s a fejedelemhez tartozó pereseket idézte be.

Az országgyűlés a fejedelem akarata szerint állapította meg a *táblagyűlés helyét s idejét*, legtöbbször maga a feje-

¹ E. O. E. II. 554.

³ E. O. E. III. 242.

² E. O. E. III. 133.

⁴ E. O. E. V. 265.

⁵ E. O. E. V. 412, 422.

delem szabta meg. Táblagyűlés idején a fejedelem is ott szokott lenni, hol a gyűlést tartották, ezért első sorban a fejedelem akarata döntötte el a hely- s időkérdést. Mivel a sok háború miatt az ítélkezés sokszor évekig is szünetelt, idővel szokásba jött, hogy az országgyűlés idején egyuttal táblaülést is tartottak, így akarván megkönnyíteni a kiadást. Az ítélkezés délutánra, vagy a gyűlés végére maradt. A fejedelemség első idejében még gyakoribb volt a külön időben való bíraskodás. 1574-ben az országgyűlés a dögvész miatt időhaladékot kér, kéri, hogy a fejedelem a kitűzött idő előtt 3 héttel tudassa, hogy megtartják-e a törvényt s a helyet is jelölje meg. A legszokottabb helyet, Fehérvárt azonban élés s egyebek miatt szűk helynek tartják.¹ 1576-ban is kéri, hogy a fejedelem 15 nappal előbb tudassa, ha elmarad a kitűzött idő; 1585-ben a nemesek pereinek helye Kolozsvár, a székelyeké s magyarországi megyéké, ahol a fejedelem akarja.² Bár az időt s helyet hivatalosan az országgyűlés határozza meg, de a fejedelem az országgyűlési előterjesztésekben megjelölte az alkalmas időt, mit az országgyűlés helyesléssel fogadott.³

A fejedelemnek az ítélkezés menetének gyorsításában, vagy lassításában is nagyszerepe van. Bár törvény volt, hogy a fejedelem az ítélkezés menetébe bele ne avatkozzék, de mégis gyakran szereztek tőle perhaladékot. Az országgyűlés erre a törvényre hivatkozva, kéri Báthory Zsigmond fejedelmet, hogy csak azoknak adjon perhaladékot, kik közügyekben vagy külföldön járnak. Ha mégis ad haladékot, a tábla nézzen utána, van-e a haladéknak értelme, vagy nincs.⁴ Megtörtént, hogy az ítéletet nem lehetett végrehajtani, mivel az elítélt a fejedelemtől eltöltő levelet eszközölt ki. Báthory Zsigmond fejedelmet kéri, hogy ilyet ne adjon senkinek, mivel ez az ország törvénye ellen van.⁵ Épp így sérelmes, ha a feje-

¹ E. O. E. II. 554.

² E. O. E. XIX. 116.

³ E. O. E. III. 108, 217.

⁴ E. O. E. III. 388.

⁵ E. O. E. IV. 273.

delem a törvényes formák mellőzésével, idézés nélkül elfogadásra szóló parancsot adott. I. Rákóczi György óta még a választási feltételekbe is felveszik, hogy a fejedelem senki vádjára senkit törvényes eljárás előtt el nem fogat, hanem megtartja a törvényes beidézést.¹ A törvény előtt való meg nem jelenésért elmarasztaló ítélet járt. Ilyen esetben a fejedelem parancsot adhatott újabb tárgyalásra s újabb ítéletre. A választott bírácnak, ha az ítéletet ki nem adták, parancsot adott, hogy azt pecsétjükkel s névalírásukkal ellátva adják ki. Új ítéletet rendelhetett el, az országgyűlés előtt való megjelenésre idézést adhatott ki. Kit tanuskodásra való hívás végett levelével felkerestek, az pénzbírság terhe alatt köteles volt a kitűzött helyen s időben megjelenni.²

A fejedelem tanácsával együtt külön bíróság gyanánt szerepelt a hozzá fellebbezett ügyekben. Választási feltételekben kötötték ki, hogy ilyen esetben a tanácsosok nagyobb részének szavazata legyen döntő, a tanácsosok meg kötelesek az ország törvénye szerint a fejedelemmel együtt törvényt tenni.³

A fejedelem legnagyobb joga az igazságszolgáltatás terén a kegyelmezés joga. A kegyelmezésnek nemcsak halálos ítéleteknél volt helye. Így Bethlen Gábor fejedelem Imrefi János özvegyének, Ifjú Katalinnak, kit az ország erkölcstelen élet miatt elítélt, kegyelmet adott olyan feltétellel, hogy eddigi életével felhagy s hogy bűnbánatot tart.⁴ 1571-ben kimondja az országgyűlés, hogy a gyujtogatók, orgazdák, felelők (gonosztevőkért jótállók) s étetők (méregkeverők) sohasem kaphatnak kegyelmet.⁵ Kegyelmezési jogát leginkább a notapereknel alkalmazhatta, mely perek az országgyűlés hatáskörébe tartoztak; az elítéltnek a fejedelem kegyelmet adhatott. A sok pártalakulás között könnyű volt bárkit hűtlenséggel

¹ E. O. E. IX. 153, X. 324, XI. 143, 323, XII. 96, 476, XIII. 81.

² Szék. Okl., II. 158, 242, 303, IV. 318, VI. 317.

³ E. O. E. XI. 323, XII. 96, 476, XIII. 81.

⁴ E. O. E. VI. 496.

⁵ E. O. E. II. 501.

vádolni, különösen Báthory Zsigmond s Báthory Gábor idejében sok a hűtlenségi per, I. Rákóczi György alatt ilyen a szombatosok pere, Apafi idejéből is több per ismeretes. A pert rendesen a fejedelem indította meg, de olyanoknak is adott kegyelmet, kit az ő kezdeményezésére ítéltek el. Az országgyűlés állandóan mérsékelni igyekezett a hűtlenségi perek számát, sokszor kért kegyelmet, amit különösen Báthory Gábor uralkodása alatt vehetünk észre. Felhozzák a fejedelemnek, hogy milyen szép dolog, ha az Isten a visszavonás, egyenletlenség, gyűlölség lelkét az emberek közül kiveszi s a szeretetet, egyességet teszi helyébe. Bár ennek elérésére győzelmes fegyver nem utolsó eszköz, de a fejedelem kegyelmének a bűnösökre való kiterjesztése bizonyos s állandó alapja a drágalátos szent békének. Így tett Báthory is, mikor a szászoknak s velök sok magyarnak megkegyelmezett. Hasonló tehát V. Károly császárhoz, kiről azt írja a történetíró — Sleidanus — hogy győzelmei után békességet szerzett egész birodalmában. Hasonló a rómaiakhoz, kikről azt írja a történelem, hogy egy nép se volt kegyelmesebb nála. Ezért miután már az előző évben a haza atyjának nevezték, mostantól fogva a haza örökös megtartójának is hívják.¹

Az elítélt rabok nagy része a fiscus várakban raboskodott, Görgény, Szamosújvár, Fogaras állandóan hangoztatott rabtartó helyek.

¹ E. O. E. VI. 274—275, 278—279.

